

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Vino i vinogradi u srednjovjekovnoj Bosni

Završni magistarski rad

Kandidat:

Naida Kovačević-Džigal, BA

Mentor:

Doc. dr. Emir O. Filipović

Sarajevo, 2019. godine

Sadržaj

Uvod.....	3
1. Ljudi i vino.....	8
Učešće stranog i domaćeg vina na bosanskom tržištu.....	8
Uloga vina u kulturnom životu srednjovjekovnog bosanskog društva.....	16
Crkva, vino i vinogradi.....	22
2. Zemlja i vinograd.....	28
Vinograd u zemljoposjedničkom odnosu.....	28
Život sa vinogradom.....	37
Zaključak.....	48
Objavljeni izvori i literatura.....	50
Prilozi.....	60

Uvod

Kultura konzumacije vina na ovdašnjim prostorima seže duboko u prošlost kada su nakon 4. st. pr. n. e. grčki kolonisti naselili jadransku obalu, uspostavili interakciju sa domicilnim stanovništvom i počeli dopremati kulturna dobra iz mediteranskog svijeta i južne Italije među kojima se našlo i vino.¹ Grčko vino dolazilo je preko Narone (tada glavnog tržišta vina) do donje Neretve koje su Daorsi, smješteni uz lijevu obalu ove rijeke, na svojim brodicama dopremali dalje u unutrašnjost.² Zbog višestoljetnih ekonomskih veza sa Helenima i južnoitalskim prostorima postoje indicije da su udareni temelji uzgoja vinove loze na tlu dalmatinskog zaleđa odnosno današnje Hercegovine i prije uspostave rimske vlasti.³ Tragovi kulta rimskog boga Libera (gr. Dioniza) i glavni lokaliteti rimskih rustičnih vila sa ostacima vinogradarskog alata doveli su do zaključka da su Rimljani svojim dolaskom, donoseći nova vinska iskustva, proširili vinovu lozu dublje u unutrašnjost zemlje.⁴ Međutim, ne može se kazati u kojoj mjeri se razvilo vinogradarstvo na ovdašnjim prostorima kada su se na granicama Rimskog carstva našli novi narodi, te koliko su isti doprinjeli prekidu ili nastavku vinskog kontinuiteta. Tako će se ovim radom posmatrati prostor srednjovjekovne Bosne (političke jezgre države sa njenim teritorijalnim oblastima) u periodu dominacije feudalizma kada zemlja u svom najvećem opsegu, ležeći na raznolikim reljefnim površinama i u povoljnim klimatskim uvjetima, bilježi stalne društvene interakcije koje su omogućile protok novih ideja i oblikovanje vinogradarskog proizvođačkog identiteta.

Kada je riječ o prometu i potrošnji vina u srednjovjekovnoj Bosni historiografija se može pohvaliti samo parcijalnim vijestima koje su obrađivane u korist drugih širih tema. Posmatrajući izvoz vina iz srednjovjekovnog Dubrovnika i analizirajući dubrovačke mjere za vino, najprije su radovi Dušanke Dinić-Knežević šezdesetih godina prošlog stoljeća donijeli i nekoliko fragmenata prošlosti o mjernoj jedinici sa neretljanskog trga i protoku vina kroz

¹ Ante Škegro, "Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)", u: *Godišnjak*, Knjiga XXIX, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 27, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991, 143.

² Isto, 145-146.

³ O uzgoju vinove loze prije uspostave rimske vlasti vidjeti: Marin Zaninović, "Iliri i vinova loza", u: *Godišnjak*, Knjiga XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 11, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999, 261-272.; Škegro, *Antička ekonomika u Bosni*, 136.; Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij sveučilišta u Zagrebu, Biblioteka "Povijest", Sveska 2, Zagreb, 1999, 153.

⁴ O uzgoju vinove loze na mjestima kulta rimskog boga Libera vidjeti: Veljko Paškvalin, "Poljoprivreda", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom 1, Redakcioni odbor Đuro Basler, Borivoj Čović, Nada Miletić i Veljko Paškvalin, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988, 141.; O mjestima pronalaska vinogradarskog alata: Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2015, 49-50., 57, 78.; O mogućnosti uzgoja vinove loze na kolonijama rimskih veterana vidjeti: Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 143.

područje srednjovjekovne Bosne.⁵ Dvije decenije kasnije Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavila je naslov „Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države“ u kojem je posthumno objavljen rukopis akademika Ante Babića koji je donio značajne podatke o feudalnim obavezama zavisnih seljaka u Slanskom primorju i Konavlima (u vrijeme kada su ove teritorije bile u sastavu bosanske države) te Trebinja i Humske zemlje a s tim u vezi uključujući i obaveze sa vinograda.⁶ U okviru iste knjige Desanka Kovačević-Kojić je donijela pregled „Privrednog razvoja srednjovjekovne bosanske države“ gdje je, između ostalog, sažeto sagledala oblasti uzgoja vinove loze kratko se dotičući pitanja prometa vina, prodaju domaće vinske proizvodnje i formiranja vinskih tržišta te uzroka koji je doveo do šire proizvodnje ove kulture u kontinentalnom bosanskom području.

Osamdesetih godina prošlog stoljeća Đuro Tošić je u prerađenom i skraćenom rukopisu doktorske disertacije, kojom je u predmet istraživanja stavio „Trg Drijeva u srednjem vijeku“, pažnju skrenuo i na vino oslovivši ga jednim od glavnih artikala kojima se trgovalo na ušću Neretve. U gradnji kuća, radnji, gostionica i svratišta za putnike, luke za pristajanje brodova, carine sa pratećim objektima, podizanju crkve u službi duhovnog života i organizovanju administrativnog života po dubrovačkom obrascu, autor je pokazao kako su se bosanski i dubrovački vanjski politički interesi odrazili na razvoj mjesta i oblikovanje njegovog krajolika koji je u svom geografskom položaju postalo glavno tržište na kojem se odvijala interakcija poslovnog svijeta i protok najpotrebnijih dobara. Pratio je mjesta sa kojeg su dolazila vina na trg Drijeva te primjerima koje je donio ukazao na njegov transport, kretanje njegove cijene i količine te imena ponekih trgovaca vinom.⁷ Tošić je kasnije u predmet istraživanja stavio „Trebinjsku oblast u srednjem vijeku“. Vinogradarstvo i trgovina vinom posmatrani su kao sastavnim dijelom privrede u ovoj oblasti gdje je naglašeno neposredno korištenje *Poimeničnog popisa sandžaka vilajeta Hercegovina* i konsultacija sa radom drugih osmanista.⁸ Podaci u kratkom spomenu trgovine vinom sa dubrovačkog područja preko trga Drijeva i Trebinja kao izuzetno tranzitne oblasti ukazali su na razne neobjavljene zapise Dubrovačkog arhiva: *Diversa Notariae, Debita Notariae, Diversa Cancellariae,*

⁵ Dušanka Dinić-Knežević, „Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku“, u: *Historijski zbornik*, Godina XIX-XX, Broj 1-4, Povijesno društvo Hrvatske-Zagreb, Zagreb, 1966-1967, 424.; Dušanka Dinić-Knežević, „Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku“, u: *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga IX, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 1966.

⁶ Anto Babić, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17, Sarajevo, 1987, 27-35, 80.

⁷ Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Библиотека „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1987, 83-88.

⁸ Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Историјски институт у Београду, Српска академија наука и уметности, Београд, 1998, 149, 159-160.

Reformationes, Acta Minoris Consilii, Acta Consilii Maior, Acta Consilii Rogatorum, Lamenta de criminali sive Liber malefactorum, Lamenta de intus et de foris i sl. Međutim, priča o ulasku vina u srednjovjekovnu Bosnu nije u cjelosti sagledana i još uvijek čeka na ruke znanstvenika koji bi se pozabavio ovom izvornom arhivskom građom.

Za razliku od vina, vinogradi u srednjovjekovnoj Bosni bili su predmetom nešto bolje zainteresiranosti i obrade. Pored Desanke Kovačević-Kojić i nekolicina drugih autora osvrnula se na vinogradarstvo u srednjovjekovnoj Bosni pišući o njenim pojedinim historijskim oblastima. Siniša Mišić se, pišući o Humskoj zemlji, dotakao i razvoja vinogradarstva u istoj pa je putem „posrednih izvora“ nastojao pokazati kako se vinova loza na pojedinim mjestima podizala i prije osmanskih katastarskih popisa. Međutim, jedan od „posrednih izvora“ kojim se poslužio doveo ga je do proizvoljnosti u radu.⁹ Autoru se, među devijacijama koje je proizveo, može zamjeriti što u navođenju „Slanskog primorja, Pelješca, doline donje Neretve (župe Luke) i Krajine (primorja od Neretve do Cetine)“ kao „najrazvijenijih oblasti u pogledu gajenja vinove loze“ ne upozorava na zemljišne izmjene uslijed kojih su pojedina navedena mjesta stalno izašla iz okvira Humske zemlje ili bila njenim dijelom samo jedan određen vremenski period dok se razvoj vinogradarstva „u ostalim župnim predjelima“ posmatrao kroz količinu proizvedenog mošta koji su zavisni seljaci trebali isporučiti (novim) osmanskim vlastima neostavljajući niti jedan spomen o proizvodnji vina koja je dolazila sa *hassa vinograda* odnosno predhodne vlastelinske zemljišne rezerve.¹⁰ Jelena Mrgić je u izmijenjenom tekstu magistarskog rada, odnosno širem istraživanju oblasti Donji kraji, pažnju skrenula na privredu i saobraćaj te jednim malim tekstom, koliko su je izvori poslužili, ubicirala mjesta sa vinogradarskom proizvodnjom.¹¹ Nešto kasnije, 2008. godine, ista autorica je u predmet istraživanja stavila sjeverni prostor srednjovjekovne Bosne u periodu od 13. do 16. st. Ekonomske odnose u toku „dugog srednjeg vijeka“, kako ga je osloвила, posmatrala je na osnovu modela predindustrijske privrede čime je prevazišla pomanjkanje neposrednih historijskih svjedočanstava pa je kod pitanja vinogradarstva na području sjeverne Bosne ubicirala vinorodna mjesta konsultujući *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine), Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku 1548. godine, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* te osmanskog putopisca Evliju

⁹ Autor je izvjesnom Komlinu, sa natpisa Komlinovića, prišio titulu župana i domaćina koji na plemenitoj zemlji dočekuje bana Tvrtka I Kotromanića sa velikim peharom vina., Više o tome vidjeti: Esad Kurtović, „Siniša Mišić, Paralelna historiografija (O nekim devijacijama u historiografiji: Povodom knjige: Siniša Mišić, Humska zemlja u srednjem vijeku)“, u: *Prilozi*, 35, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2006, 171-199.

¹⁰ Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, ДБР Интернационал Публисхинг-Филозофски факултет, Библиотека „Знамен“, Књига 10, Београд, 1996, 199-202., 214.;

¹¹ Јелена Мргић Радојчић, *Доњи Краји-Крајина средњовековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бања Луци, Историјски институт у Бања Луци, Београд, 2002, 268-269.

Čelebiju.¹² Marijan M. Premović je u neobjavljenoj doktorskoj disertaciji, također se oslanjajući na osmanske katastarske popise i najranije putopise, sagledao podatke o vinorodnim mjestima „Srednjeg i Donjeg Polimlja i Gornjeg Podrinja u srednjem vijeku“.¹³ U zborniku radova pod naslovom *Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami“* Jure Beljo i Ana Mandić su ubicirali vinogradarska mjesta nahije Rama u 15. i 16. stoljeću. Pored ramske, dali su i „Vinogradarsku kartu Bosne i Hercegovine u 14. i 15. st.“, skrećući pažnju i na nekoliko uzročnih veza koje su dovele do opadanja vinske i vinogradarske proizvodnje na ovdašnjem prostoru.¹⁴ „Posjed Kosača na otoku Šipanu“ jedan je od poglavlja koje čine naslov „Iz povijesti dubrovačkoga zaleđa“. Koristeći se dokumentima fonda Dubrovačke Republike Državnog arhiva u Dubrovniku, Esad Kurtović je ovim poglavljem prezentirao način i uslove pod kojima su Kosače stekle posjed na „zlatnom otoku“ oplemenjenom vinogradom udaljenom 17 km od Dubrovnika. S tim u vezi, autor je u ovom radu naglasio dubrovačku posjedovnu obavezu koja je čekala velikog bosanskog vojvodu i njegovog nasljednika kao vlasnike vinograda.¹⁵

U predmet izučavanja staviti vino i vinograde u srednjovjekovnoj Bosni znači sagledati jednu dugotrajnu interakciju čovjeka i prirodne sredine kroz historijsku perspektivu odnosno prošle ekonomske i ekološke sustave. U tom nastojanju, metodologija ovog rada počivat će na znanstvenoj literaturi i raspoloživoj izvornoj građi dok je izlaganje zamišljeno u dvije tematske cjeline. Sumirajući dosadašnje rezultate o protoku vina kroz srednjovjekovnu Bosnu, između ostalog, pokazat će se kakvog je traga ovaj potrošački artikal ostavio na duhovni i kulturni život srednjovjekovnog bosanskog društva. Uz pregled rasprostranjenosti vinogradarske kulture na prostoru srednjovjekovne Bosne sagledat će se ponašanje srednjovjekovnog bosanskog društva pred izazovima plodne zemlje gdje će se naglasak staviti na ruke čovjeka kao glavne činioce u oblikovanju vinogradarskog krajolika. Kako polaznu osnovu za istraživanje vinogradarstva u srednjovjekovnoj Bosni čine osmanski katastarski popisi, u prvom redu *Sumarni popis sandžaka Bosna 1468/69. godine* i *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475-1477. godine*, čiji su prevodi i komentari nastali

¹² Јелена Мргић, *Северна Босна 13.-16. стољеће*, Историјски институт у Београду, Специјална издања, Књига 55, Београд, 2008, 294-297.

¹³ Маријан М. Премовић, *Средње и Доње Полиње и Горње подриње у средњем вијеку*, Рукопис неobjављене докторске дисертације, Филозофски факултет у Београду, Београд, 2013, 233-234.

¹⁴ Јуре Белjo-Ана Мандић, „Vinogradarstvo Rame u vrijeme srednjovjekovne bosanske države“, u: *Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami“*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Prozoru 11. kolovoza 2016., Urednik Tomislav Brković, Synopsis-Općina Prozor-Rama, Prozor-Sarajevo-Zagreb, 2016, 375-387.

¹⁵ Esad Kurtović, *Iz povijesti dubrovačkog zaleđa*, Ogranak Hrvatske matice u Dubrovniku, Dubrovnik, 2018., 157-166.

radom Ahmeda S. Aličića, rad će tabelarnim pregledom izdvojiti mjesta sa zabilježenom vinogradarskom proizvodnjom, pažnju usmjeriti na položaj vinograda u zemljišnom (feudalnom) odnosu, veličinu pojedinih vinograda, njihove vlasnike i obaveze zavisnih seljaka kada je u pitanju ova privređivačka kultura.¹⁶ Oba deftera predstavljaju neprikosnovene izvore za proučavanje društveno-ekonomskih prilika na ovdašnjim prostorima nastalim i prije osmanskog perioda te izvanredne statistike koje su u korist predmeta ovoga rada odgovorili na ključna pitanja: koje župe i pojedina sela su bilježila najveću zainteresiranost za vinogradarsku proizvodnju i u kojim pojedinačnim selima su zavisni seljaci pokazali zavidnu produktivnost kada je u pitanju ova grana poljoprivrede. Kada je u pitanju predmet izučavanja u ovome radu, njihov nedostatak čini to što u vrijeme njihovog nastanka nisu popisana sva područja koja su ulazila u okvire srednjovjekovne bosanske države dok su neka područja samo djelimično popisana. Za razliku od opširnog popisa koji još uvijek nije pronađen, sumarni (zbirni) popis iz 1468/69. godine predstavlja skraćenu redakciju odnosno njegov izvod. Tako je ovaj rad ostao uskraćen podacima koji se tiču proizvodnje mošta u rukama zavisnih seljaka naročito kada je upitanju politička jezgra srednjovjekovne bosanske države. Pored prevoda katastarskih popisa, Aličić je donio i značajan doprinos u ubikaciji popisanih sela ali je, za ovu temu vrijedno napomene, veliki broj sela bilo nemoguće ubicirati. Na posljetku, na osnovu detaljne analize koju je iznio Miloš Blagojević, rad će ponuditi kalendar vinogradarskih radova koji su obavljani u tačno određeno vrijeme popraćeni pojedinim minijaturama iz facsimila Hrvojevog misala i svetkovinama koje su se tada slavile u srednjovjekovnoj Bosni, pokazavši uz to koliko se rada i emocija ulagalo u podizanju jednog vinograda.¹⁷

¹⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Uvod, prevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia TOM VI, Serija II, Defter 3, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.; *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.*, Priredio Ahmed S. Aličić, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008.

¹⁷ Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт у Београду, Посебна издања, Књига 5, Београд, 1973, 131-161.

1. *Ljudi i vino*

Učešće stranog i domaćeg vina na bosanskom tržištu

Slobodu kretanja i poslovanja, pravedno rješavanje sporova sa strankama, namirivanje štete, zaštitu od nasilja a u trgovinskim počecima i oslobađanje od carina davali su bosanski vladari dalmatinskim gradovima kroz izdavanje povelja. Iako je zvanični ugovor sa Dubrovnikom bio na snazi još od 1189. godine, razvoj snažne trgovinske razmjene može se pratiti od prve polovine 14. st. istovremeno sa razvojem bosanskog rudarstva. Centralna vlast u 14. st. donijela je Bosni teritorijalno proširenje i nove privredne mogućnosti koje su privlačile strani poslovni svijet. Ušlo se tada u izazove robnonovčane razmjene, zakupa i kreditnog poslovanja. Pored ustaljenih trgovinskih veza sa Dubrovnikom, uspostavljane su tada i veze sa Splitom i Trogirom te italijanskim gradovima a naročito sa Venecijom.¹⁸ Prva polovina 15. st. protekla je u razvoju gradova i gradske privrede a na svim važnim trgovačkim centrima obrazovane su tada dubrovačke kolonije čiji su se građani bavili lokalnom i izvoznom trgovinom.¹⁹ Kako su se u 14. i u prvoj polovini 15. st. na svojim posjedima izdvajali krupni feudanci tako su se i oni otvarali prema poslovnom svijetu nastojeći izvući korist, između ostalog, izdavanjem povelja Dubrovčanima darujući im slobode na svojim posjedima ili obrazovanjem carina.²⁰

Trg Drijeva na ušću rijeke Neretve razvijao se tada u najsnažnije trgovačko središte gdje se pored soli, kao najvažnijeg uvoznog artikla u Bosnu, uvozilo vino koje je, dolazeći kopnenim ili morskim putem, najprije iskrcavano u Drijevimima a potom dopremano dalje u bosansku unutrašnjost. Prvi spomen trgovine vinom na trgu Drijeva nalazi se u avgustu 1280. godine kada vinom trguju dvojica dubrovačkih građana.²¹ Pored vina koje je u redovnim i najvećim

¹⁸ Vidjeti naslove: Desanka Kovačević-Kojić, "Ekonomске veze i kulturni uticaj između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku", u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXV, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984, 35-44.; Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. stoljeću)*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1996.

¹⁹ Više o tome: Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Biblioteka "Veselin Masleša", Sarajevo, 1987.; Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela (Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine), Knjiga 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 13, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.

²⁰ Vojvoda Radič Sanković, Radoslav Pavlović te njegovi sinovi vojvoda Petar i knez Nikola svojim su poveljama davali Dubrovčanima trgovačke slobode na svome posjedu kako bi podstakli njihov dolazak u što većem broju ali pod uslovima plaćanja zakonitih carina. Isto je uslovio vojvoda Sandalj Hranić Kosača i njegov nasljednik Stjepan Vukčić Kosača. O tome: Desanka Kovačević, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, VI, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, 229-248.

²¹ Dvije decenije iza toga (1303. godine) dubrovačka vlast je donijela odluku da dubrovački građanin koji zakupi carinu u Drijevimima mora izvesti 1000 kabala vina ili platiti kaznu u iznosu od 100 perpera dok je opet nešto kasnije donesena odluka da svaka barka koja dolazi do trga Drijeva i donosi preko 200 kabala vina bude

količinama stizalo sa područja Dubrovnika, Stona i Pelješca, od četrdesetih godina 14. st. spominju se njegove tranzitne isporuke iz Apulije, Venecije, Frankavile, Klovije, Rekanatija i Ortone.²² Na trgu Drijeva su se zicali i trgovci vinom koji su dolazili sa Korčule i Brača pa najvjerojatnije da je vino stizalo i sa ovih vinorodnih otoka.²³ U prvo vrijeme kupci ove luksuzne robe su bosanski vladari i krupni feudalci ali su se sa razvojem gradova i gradske privrede u prvoj polovini 15. st. kupci našli i u domaćem gradskom stanovništvu sa poraslom kupovnom moći.

Priča o ulasku vina u srednjovjekovnu Bosnu najbolje se osvjetljava nekoliko godina iza krunisanja Tvrtka I Kotromanića za kralja jer se njegova ekspanzija prema Primorju istovremeno odrazila i na trgovinsku politiku koju je vodio. Nastojalo se tada uvoziti vino iz mediteranskog svijeta pa je 17. maja 1383. godine Dubrovačko vijeće dozvolilo bosanskom kralju „extrahere de Ragusio et emere de vino malvasie.“²⁴ Malvazijom su najprije označavana fina, slatka i alkoholna vina koja su dolazila iz istočnog dijela Mediterana. Venecija je postala glavno trgovačko središte ovog vina, ne samo za Mediteran, već i za područje sjeverne Evrope. U takvoj trgovini imala je složeno vinsko zakonodavstvo kojim se regulirao uvoz, kontrola podrijetla i higijena.²⁵ Iz ovog primjera vidi se da je malvazija dopremana preko Dubrovčana koji su inače bili glavni posrednici u trgovini vinom sa Bosnom bez obzira odakle dolazila. To je istovremeno i period kada kralj Tvrtko podiže grad Brštanik (Sveti Mihailo)²⁶ sa lukom na početku rijeke Neretve i grad Novi (Sveti Stefan) u malom zalivu kod ulaza u Boku Kotorsku gdje u oba grada otvara trgove soli, kako bi smanjio

oslobođena *carine Svete Marije* od mjeseca aprila pa dalje podstičući na taj način uvoz vina u Srbiju i Bosnu.; O tome: Тошић, *Трг Дријева*, 86.

²² Kovačević, *Ekonomске veze*, 36.; Pored ovih mjesta, Đ. Tošić nalazi uvoz vina i iz mjesta “de Bostio” koje je ostalo neubicirano., Тошић, *Трг Дријева*, 85.

²³ Тошић, *Трг Дријева*, 211.

²⁴ Kovačević- Kojić, *Trgovina*, 34

²⁵ Michela Dal Borgo i Danilo Riponti, pišući o malvaziji, kazali su da se počinje spominjati u 13. st. zahvaljujući krstaškom ratu iz kojeg se Venecijanci vraćaju sa znanjem o finim i slatkim alkoholnim vinima iz istočnog dijela Mediterana. Ovo vino proizvodilo se na području iza istoimenog malog utvrđenog grada na visokoj stijeni sa vrlo zaštićenom prirodnom lukom koja je od 1205. godine predmet podjele među stranim osvajačima. Oko 1419. ovaj grad pada pod venecijanski hegemonijski uticaj a pod punu vlast 1463. godine koja će potrajati do osmanskog osvajanja. Između 1500. i 1700. godine malvazija je postala venecijanski brend i najvažnije vino u Evropi. Kako se širio njen izvoz tako se širila i vinova loza (u Dalmaciju, Italiju, Francusku, Španiju, Portugal) stvarajući nova vina pored njenog originala. O tome vidjeti: Michaela Dol Borgo, Danilo Riponti, „Malvasia un vino tra legislazione, commercio e diffusione nella Repubblica di Venezia (secoli XIII-XVIII)“, *Il vino nella storia di Venezia (Vigneti e cantine nelle terre dei dogi tra XIII e XXI secolo)*, a cura di Carlo Favero, Consorzio Vini Venezia, BIBLOS EDIZIONI-Cittadella, Venezia, 2014, 218-236.

²⁶ Srednjovjekovni Brštanik sa lukom Lovorikom (na mjestu današnje Gradine) nalazio se niže od trga Drijeva, smješten na početku dva kraka rijeke Neretve, u okolini Posrednice koja i danas čuva svoje ime i nešto manje od jednog kilometra južno od Opuzena. Kako piše Đuro Tošić, Bosna je tada pod svojom punom kontrolom vođenom iz Brštanika imala čitav donji tok rijeke Neretve. O tome: Ђуро Тошић, “Брштаник у средњем вијеку”, у: *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, Година XXX-XXVII, Друштво историчара Босне и Херцеговине, Сарајево, 1976, 37-50.

izvozno-uvozna zavisnost od Dubrovnika, što je izazvalo naročit protest dubrovačke vlade pa, kada se u Novi doprema vino iz Dalmacije i Hrvatske, intervencijom Dubrovčana, ugarska kraljica Marija 11. aprila 1383. godine stavlja zabranu na njegov uvoz koju će potvrditi i 08. maja naredne godine.²⁷ Tvrtkova vanjska politika se na još jednom primjeru ponovo odrazila na protok robe u unutrašnjosti zemlje: Venecija je 17. aprila 1388. godine „nastojala da nabavi i izveze za 200 dukata malvazije ali odustala je da ikog šalje u Bosnu“ kada je osjetila da bosanski kralj pomišlja na njenu pomoć na moru prilikom osvajanja dalmatinskih utvrđenih gradova.²⁸ Pored dopremanja vina u Novi, vino je, iako kratka perioda, stizalo i u Brštanik i iza Tvrtkovog nasljednika kralja Dabiše.²⁹ Drijeva su osjetila trgovinsku konkurentnost pristizanjem iste robe u novosagrađeni Brštanik ali je nakon njegovog ukidanja, kako primjećuje Tošić, drijevski trg ponovo postao glavni trgovački centar na putu koji je povezivao Primorje sa Bosnom.³⁰

Krajem devedesetih godina 14. st. dozvoljeno je Žori Bokšiću, poznatom dubrovačkom trgovcu i protovestijaru bosanskih kraljeva, da na vino koje je dopremano iz Stona i Pelješca naplaćuje 2 groša a na vino koje je dolazilo iz drugih mjesta 4 groša na jedno vjedro.³¹ Kovačević-Kojić je u već naglašenom naslovu kazala da veće količina vina iz Primorja nisu mogle, zbog suviše visokih transpornih troškova, biti dovožene u bosanska gradska naselja osim dobrih vrsta čija je cijena bila visoka a koje su kupovali najbogatiji slojevi stanovništva.³² Međutim, Tošić je, na osnovu onoga što otkriva dubrovačka arhivska građa, došao do rezultata da je u 15. st. na trg Drijeva uvezeno tri puta više vina u odnosu na

²⁷ Kovačević- Kojić, *Trgovina*, 39.; Podizanjem solana kralj Tvrtko je narušio stare konvencije o prodaji soli isključivo na četiri trga (Drijeva, Dubrovnik, Kotor i Sv. Srđ). Kralj je istovremeno i u Brštaniku i u Novom otvorio trg soli zbog čega su nastali sporovi sa dubrovačkom vladom zbog kojeg se punu godinu dana nalazila na snazi zabrana trgovanja po Bosni. Nakon što je spor riješen, dubrovački trgovci su u Brštaniku počeli razvijati trgovačke poslove te su obrazovali i koloniju koja će biti raseljena 1395. godine kada će istovremeno i definitivno biti prekinut uvoz soli u luku., Тошић, *Трг Дријева*, 40.

²⁸ Šunjić, *Bosna i Venecija*, 72.

²⁹ Ђуро Тошић, *Брштаник*, 43.

³⁰ Тошић, *Трг Дријева*, 54., 56.; Dubrovčanin Žore Bokšić bio je zakupnik svih bosanskih carina, krupni trgovac, izvoznik bosanskog olova, bosanski feudalac sa posjedima s desne strane Neretve i u unutrašnjosti Bosne. O tome: Desanka Kovačević, “Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva”, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XIII, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1962, 1963, 289-310.

³¹ Тошић, *Трг Дријева*, 56.; Termin *vjedro* u značenju je naročitog drvenog suda za vodu, mlijeko, vino i druge tečnosti. Vjedro je u Dubrovniku bilo osnovna mjera za vino. M. Vlajinac prenosi izlaganje M. Rešetara prema kojem je vjedro bilo dvojako- veliko vjedro je primalo nešto malo manje od 22 litre dok je malo vjedro primalo oko 19 ¼ litre., Vidjeti: Милан Влајинац, *Речник наших старих мера - у току векова-*, II свеска, Српска академија наука и уметности, Posebna izdanja, Књига CCCLXXII, Одељење друштвених наука, Књига II, Београд, 1964, 202. Izlaganje M. Rešetara prihvatila je i D. Dinić-Knežević. Ista navodi još manje mjere: Polovina vjedra (medium quarte), četvrtina (quarta de vino), osmina (dimidium quarte ili medium quarte), dvadeset četvrti dio od vjedra (tercerum vini) i polovina od toga (medium tercium vini) koje su upotrebljavanje po krčmama., Vidjeti: Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 419-422.

³² Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 130.

prethodno stoljeće jer samo primjeri izraženi u litrima dovoljno govore o jednom od glavnih artikala kojima se snabdijevala srednjovjekovna Bosna:³³

14. stoljeće	15. stoljeće
70 151- 86 761 litara	233 644 – 260 489 litara

Pavo Živković je ukazao na poraslu kupovnu moć srednjovjekovnog bosanskog društva koja je dolazila kao posljedica obrazovanja novog plemstva iz reda domaćih ljudi (krupnih trgovaca u gradskim sredinama, službenika na dvorovima bosanskih kraljeva te krupnih velmoža koji su također aktivno sudjelovali u trgovinskoj razmjeni tokom 14. i 15. st.).³⁴ Prosječna veleprodajna cijena vina u Dubrovniku u 14. st. iznosila je oko 4 vjedra za 1 perper za što se u današnjem mjernom sustavu moglo dobiti oko 80 litara vina.³⁵ Svakako je vino iz Primorja moglo dolaziti skuplje jer je njegova trgovina na stranom tržištu ulazila u rizik poslovanja ali je istovremeno njegova trgovinska politika mogla biti dostupnija širem krugu potrošača.

Prilikom prodaje vina, trg Drijeva je imao isključivo svoju mjeru koja se u ugovorima o kupoprodaji vina nazivala *mensura Narenti* odnosno kabao.³⁶ Cijena kabla se u ugovorima redovna navodila pa je tako u januaru 1344. godine iznosila 5 groša, 1352. godine - 9 groša a 1368. godine - 12 groša.³⁷ Dinić-Knežević je došla do rješenja da je jedan neretljanski kabao bio približne veličine jednog dubrovačkog vjedra koje je sadržavalo nešto manje od 22 današnja litra (ukoliko se radilo o velikom vjedru) ili 19 i ¼ litre (ako se radilo o malom vjedru koje se pretežno upotrebljavalo po krčmama).³⁸ Tako je 30. juna 1365. godine Antonije Frosko iz Klovije Marinu Budačiću prodao 50 posuda vina po cijeni od 11 groša *pro quolibet mensura*. Pored toga što je Antonio vino dopremio na neretljanski trg, on je vino najprije izmjerio pa tek onda bivao isplaćen.³⁹

Dubrovačka izvozna politika zabranjivala je da se vino sa Stona i Pelješca uvozi na Neretvu u toku berbe grožđa (od 15. avgusta do 28. septembra) ali je istovremeno sprečavala neretvanskom stanovništvu da uvoze vino koje nije sa Stona i Pelješca kako bi se u nabavci

³³ Đ. Tošić je svakako upozorio da ove brojke nisu konačne i predstavljaju samo onu mjeru koja je izražena u izvorima. Тошић, *Трг Дријева*, 56, 212.

³⁴ Više o tome: Pavo Živković, „Socijalne promjene na dvoru bosanskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva o Bosni)“, u: *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 21, Filozofski fakultet Zagreb nb, Zagreb, 1988, 23-34.

³⁵ O tome: Gordan Ravančić, *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Hrvatski institut za povijest-Dom i svijet, Zagreb, 2001, 16.

³⁶ Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 424.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

vina što čvršće vezivali za njihovo područje. Kupovina je dozvoljavana samo onda kada ga na Stonu i Pelješcu ne bi bilo u dovoljnim količinama. U takvim situacijama Tošić je u izvorima našao Marka Bausovića koji je 1419. godine od Marina Borčića kupio 250 kabala vina koje je držao u Trstivnici po cijeni od 8 groša za svaki kabao. U Trstivnici mu je i Andrija Vučetić prodao 1000 kabala vina u vrijednosti od 5 groša za svaki kabao.⁴⁰

Najznatniji trebinjski vlastelin Radoje Ljubišić se u periodu prisnijih veza sa Dubrovčanima bavio trgovinskim poslovima. U nekoliko navrata javljao se kao izvoznik vina iz Dubrovnika. Tako je 1425. godine izvezio vino u Trebinje i Cavtat dok mu je godinu dana kasnije, u decembru mjesecu, dubrovačka vlada dozvolila izvesti vino sa Pelješca kada mu je poklonila i određenu količinu bibera.⁴¹ Inače je trebinjska oblast predstavljala izuzetno tranzitno područje kroz koje su prolazili poznati putevi od Dubrovnika ka unutrašnjosti Bosne. Iako je ovaj kraj proizvodio prepoznatljivo grožđe i vino od svoje *vinea trebiana* tu su stizale i uvozne pošiljke.⁴² Tošić razloge tome nalazi u „nešto većem kvalitetu stonskog i pelješkog vina koje je moglo zadovoljiti prohtjeve sve probirljivijih potrošača“.⁴³ Kao njegove najčešće kupce našao je pripadnike elitne trebinjske vlastele Ljubibratića (Ljubišići, Radonjići i Miokusovići) te predstavnike lokalnih vlasti u trebinjskom kraju.⁴⁴

U Dubrovniku je 1444. godine odobreno da Katarina, majka Stjepana Vukčića Kosače, može izvesti iz Stona 40 kvinga vina koje se trebalo do nje dopremiti tovarima.⁴⁵ Najveći posrednici u trgovini i transportu vina u srednjovjekovnu Bosnu bili su dubrovački građani koji su vino natovareno na barke rijekom Neretvom dopremali do trga Drijeva dok su se kao kupci na ovome trgu najčešće javljali dubrovački plemići, bosanska vlastela i trgovci koji su

⁴⁰ Тошић, *Трг Дријева*, 210-211.; Termin *kabal* (*kabao-kabla-kabo*) jedan je od najstarijih sudova, kako M. Vlajinac ističe, u svim krajevima našega naroda koji je služio kao mjera za zapreminu, težinu i površinu zemlje. Kada je riječ o kablu kao mjeri za pića i druge tečnosti, prema istraživanju M. Vlajinca, ne može se očekivati ista veličina svugdje i za sva vremena. Tako je M. Vlajinac, na osnovu tvrdnje kojeg je ranije donio M. Petrovac (kazavši za kabal u Dubrovniku da će mu veličina biti veća od *kvinga* ali da razlika nije bila jako velika), donio zaključak da je veličina kabla mogla biti oko 25 litara., Više o tome vidjeti kod: Милан Влајинац, *Речник наших старих мера - у току векова-*, III свеска, Српска академија наука и уметности, Posebna izdanja, Књига CDXVIII, Одељење друштвених наука, Књига 63, Издавачка установа "Научно дело", Београд, 1968, 329-336.

⁴¹ Nešto kasnije, da izvozi vino iz Dubrovnika ponovo mu se dozvoljava 1438. godine., Vidjeti: Salih Jalimam, „Radoje Ljubišić najpoznatiji trebinjski vlastelin“, u: *Prilozi*, 42, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2013, 18-19, 24.

⁴² Благојевић, *Земљорадња*, 141.

⁴³ Тошић, *Требњска област*, 172.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2014, 209.; Kvinga je jedna od najstarijih mjera za vino i druge tečnosti u Dalmaciji a naročito u Dubrovniku. Razlikovala se velika i mala kvinga. Tako je 1606. godine, i poslije više od dva stoljeća, njihova veličina ostala nepromjenjena kada dubrovačka vlada daje upustvo jednom poslaniku u kojem je riječ o prodaji vina bilo *alla misura di prima per terziari 27 in un quinqno*, bilo *alla misura sminuita per terziari 24.*, Više o tome: Влајинац, *Речник наших старих мера- у току векова-*, III свеска, 394-396.

nakon isplate nabavne cijene prodavali vino dalje u unutrašnjost zemlje.⁴⁶ I zakupci carine javljali su se kao trgovci vinom ali im je zabrana ove aktivnosti stavljena krajem 14. st. U prevozu vina do Drijeva učestvovali su njegovi prodavci pred kojima se vino najprije mjerilo i provjeravalo kako bi se izbjegle neprijatnosti miješanja sa vodom ili okretanja u sirće. Prilikom istovara vina isplata se vršila na licu mjesta ili se, što je vrlo rijetko, jedan dio isplate vršio prilikom sklapanja ugovora.⁴⁷ Odatle se vino u centralnu Bosnu, kao i druga roba, dopremalo posredstvom Vlaha ponosnika (prijevoznika) na čelu sa starješinom (kramarom ili primićurom) koji je sa dubrovačkim trgovcima sklapao prevozne ugovore i organizirao prevoz robe.⁴⁸

Vino je svoj put našlo na tovarnim konjima ali i zaprežnim kolima koja su, kako naglašava Kurtović, bila uobičajena i česta u upotrebi za potrebe na vlastelinstvima, kao i u međusobnoj komunikaciji između pojedinih naselja.⁴⁹ U srednjovjekovnoj Bosni se za kola kojima se prevozio određen tovar primjenjivao termin „voznica“ koji je istovremeno mogao predstavljati i bure na kolima u kojem se prevozilo vino ili voda.⁵⁰ Tako je dijak Stanko Kromirijanin u zapisu evanđelja iz 1393. godine koje je pisao za tepčiju Batala, bosanskog velmožu koji je gospodario župama Lašvom i Sanom, između ostalo, naveo da „(...) tada Batalo tepčija držaše Sanu i grediše mu na voznicah vino iz Kremene u Toričan“.⁵¹ Kako je župa Lašva bilježila vinsku proizvodnju ne isključuje se mogućnost njegove produkcije u mjestu Kremena odnosno mogućnost da je u istom mjestu držao vlastiti vinograd pa mu se vino prevozilo na voznici do Toričana kojeg je držao.⁵²

Testamenti dubrovačkih trgovaca govore da se vino dopremalo i do svake dubrovačke kolinije u Bosni. Tako je Maroje Veseoković u kući u Podkreševu posjedovao 28 tovara vina

⁴⁶ Među takvima se spominju Nikola Gučetić i Marko Vausović., Тошић, *Трг Дријева*, 85-86.

⁴⁷ Тошић, *Трг Дријева*, 85-86.

⁴⁸ Više o karavanskoj trgovini: Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 197.; Михаило Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина“, у: *Југословенски историјски часопис*, III, Свеска 1-4, Љубљана-Загреб-Београд МСМXXXVII, 1937, 119-146.

⁴⁹ Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 194.

⁵⁰ Марица Шупут, „Возница“, у: *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999.

⁵¹ О tome: Ljubomir Stojanović, „Један прилог к познавању босанских богумила“, у: *Starine*, 18, Југословенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1886, 232.; *Стари српски записи и натписи*, Књига I, Скупио их и средио Љубомир Стојановић, Српска академија наука и уметности, Народна библиотека Србије, Матица српска, Фототипска издања књ. 4, Београд, 1892, 57.

⁵² Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine bilježio je proizvodnju vina u naseljima *Suhi Do*, *Jezerci*, *Čukle*, *Bila* i *Ričice* kod Travnika te selu *Zabilje* kod Viteza ali postoji mogućnost da se za života ovoga velikaša vino proizvodilo i u mjestu Kremena koje je A. Kliko dovodi u vezu sa naseljem Kremenik na području današnjeg Viteza., Vidjeti: Amir Kliko, *Tepčija Batalo i njegovo doba*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Neobjavljeni rukopis magistarskog rada, Sarajevo, 2006, 53.; Toričan je predstavljao centar lokalne uprave u župi Lašva odnosno utvrđeni grad koji je štiti varoš u svom neposrednom području u dolini rijeke Lašve između Varošloka i Turbeta., О tome vidjeti: Aladin Husić, „Srednjovjekovni Toričan na razmeđu dviju epoha“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 123-308.

u bocama a u svojoj kući u Fojnici, koja se nalazila u samoj varoši, među ostalom raznovrsnom robom, držao vino u dvije bačvice, vino u velikim bocama i bijelo vino.⁵³ Ovaj dubrovački trgovac vinom dao je da se kod njega zaduži starac Radonja, redovnik Crkve bosanske iz Nevizdraka, koji je 1456. godine „uzeo bijelog vina i meda u vrijednosti od 30 groša“.⁵⁴ Carina koja se postepeno ustaljivala još za vrijeme bana Stjepana II, na uvezeno vino, kao i na svu drugu robu, plaćana je na prvom trgu gdje je vino doneseno da se proda a uzimana je samo na onaj dio koji bi se prodao. Nakon toga trgovac je sa ostatkom neprodatog vina mogao da putuje do drugog trga i opet plati carinu samo na ono što proda.⁵⁵

Bosanski proizvođači su mogli prodati vina za izvoz u Dubrovnik samo u rijetkim slučajevima u vrijeme njegove nestašice ili nerodne godine jer je proizvodnja vina u Dubrovniku premašivala domaće potrebe. Dinić-Knežević je kao uzroke uvoza vina u Dubrovnik navela kugu i pustošenje dubrovačkih vinograda od strane gospodara zaleđa.⁵⁶ U Dubrovniku je vina bilo i previše pa otuda nastojanje Vijeća da vino krene na put ka unutrašnjosti Bosne. Bez obzira na zabrane uvoza trgovci ili krijumčari su pronalazili načina da se u gradu proda i stranog vina i vina sa dubrovačkog distrikta. Sva zakonodavstva dalmatinskih gradova zabranjivala su uvozna vina ali uvijek je bilo izuzetaka. Ako bi se vino uvezilo u dalmatinske gradove najčešće se radilo o posebnim pošiljkama ili tranzitnoj trgovini kao što je primjer Splita preko kojeg je Johannes de Pesauro prodao svoje vino u Bosnu.⁵⁷ U trgovinskim odnosima Splita i zapadnobosanskog područja, Marko Šunjić je u izvorima našao Livnjaka Ratka Ozribalića kako se u junu 1447. zadužio u Splitu i preuzeo 45 galeta vina koje su koštale 18 solida i 27 galeta vina po 17,5 solida a sadržina galette je, kako

⁵³ Десанка Ковачевић-Кojiћ, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Историјски институт у Београду, Студија Хисторица Цоллеца, Књига 2, Београд, 2007, 115.; Ковачевић, *Градска насеља*, 195-196.

⁵⁴ Pejo Čošković, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, Historijske monografije, Knjiga 2, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2005, 309.

⁵⁵ I pijedini velikaši su, kada su ojačali, obezbijedili carine na svojim teritorijama. Carine feudalaca, poznate kao *provodne carine*, naplaćivane su u novcu 6 groša po tovaru bez obzira na vrstu robe dok su se prve, po običaju, podmirivale robom koliko je bilo određeno po carinskoj stopi odnosno po desetini na robu koja se uvozila., O tome: Desanka Kovačević, „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni”, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine VI*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954, 229-248.

⁵⁶ Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku*, 69-72.; Berbu i trgovinu vinom i u Primorju i u bosanskoj unutrašnjosti mogle su remetiti česte epidemije koje su pratile srednjovjekovnog čovjeka ali i ratovi. G. Ravančić je, prateći u izvorima sredinu 14. st. kada je Evropom prošla „crna smrt“, primijetio da je u trgovini vinom epidemija uzrokovala porast cijene vina i smanjen opseg trgovine tokom 1348. godine da bi se tokom kasnijih godina cijena vina ponovo stabilizirala i ustalila na oko 5 perpera za 10 vjedara vina. Cijena dubrovačkog vina u 14. st. porasla je i tokom 60-tih godina zbog stalnih ratova sa Vojislavom Vojinovićem. Epidemije su ponovo posjetile primorsko i bosansko područje 60-tih i 70-tih godina istoga stoljeća što je ponovno uticalo na porast cijene uvoznog vina., Vidjeti: Gordan Ravančić, „Neka razmišljanja o posljedicama epidemije crne smrti 1348. godine u Dubrovniku“, u: *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 2 No. 1, Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju, Zagreb, 2006, 5-21.

⁵⁷ Tomislav Raukar, „M. M. Frejdenberg, Torgovlja dalmatinskog goroda V XIII-XIV VV., sovetkoe slavjanovedenie, 2, Moskva 1967, 24-37”, u: *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske-Zagreb, Zagreb, 1968-1969, 604.

računa Šunjić, oko 21 litar.⁵⁸ Iste godine, pored ovoga, u Zapadne strane je ušlo 396 galeta (8 316 litara) vina koje je koštalo 341 libru i 14 solida.⁵⁹ Uvoz vina u Zapadne strane srednjovjekovne Bosne ukazuje na oskudicu vinogradarske proizvodnje na reljefnoj površini koju čini kraško područje sa vrlo rijetkim površinskim tokovima.⁶⁰ I oblast Donji kraji u svom geografskom položaju vodila je trgovinsku razmjenu sa Splitom, Trogirom i Zadrom. Iako većina obavljenih trgovačkih poslova nije zabilježena i kako su srednjovjekovni arhivi u Donjim krajevima uništeni, Jelena Mrgić ne isključuje mogućnost trgovine vinom sa splitskog, zadarskog i trogirskog područja.⁶¹

Kada je u pitanju vino bosanskih proizvođača sigurno da je sudjelovalo u unutrašnjoj domaćoj trgovini ali je teško reći u kojim količinama naspram protoka uvoznog vina. Kovačević-Kojić je iznijela pretpostavku da je vino koje se prodavalo u tavernama, po bosanskim gradskim naseljima, proizvedeno u bližoj ili široj okolini grada.⁶² U svom kasnijem istraživanju pokazala je da su vlasnici gostionica po bosanskim gradskim naseljima dubrovački građani pa se ne isključuje mogućnost da je u prodaji vina na malo u gostionicama sudjelovalo, pored uvoznog, i bosansko domaće vino.⁶³ Mrgić ukazuje na selo kao agrarnog proizvođača koji je upućen na trgove i gradove kao centre potrošnje. Trgovinska aktivnost se svakodnevno obavljala u podgrađima gradova i trgovima, jednom sedmično u pojedinačnim selima, vašarima na kojima se prilikom velikih praznika nekoliko puta godišnje okupljalo domaće i strano stanovništvo te godišnjim sajmovima koje je odobravao vladar.⁶⁴ Na takvim mjestima i u takvim prilikama moglo se u prodaji naći i vino domaćeg proizvođača.

⁵⁸ Marko Šunjić, „Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV. stoljeću“, u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost-I*, Moare-Sarajevo, Sarajevo, 1993, 35.; Dinić-Knežević pretpostavlja da je „veličina jednog galeta bila približna veličini dubrovačkog vedra“, Vidjeti: Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 421.

⁵⁹ Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju mera za vino*, 421.

⁶⁰ Dugo vremena su se u historijskoj nauci pod „Završjem“ podrazumjevala tri kraška polja ili tri župe (Livno, Glamoč i Duvno) koje su 20-tih godina 14. st. ušle u sastav bosanske države. Međutim, M. Blagojević je pokazao da se „Završje“ prostiralo na „teritoriji od sjevernih granica „Bosne“ pa do obala Save na sjeveru, između Sane na zapadu i donjeg toka Drine na istoku“. Ova prostrana oblast (slična „Bosni“ ili „Humskoj zemlji“) bila je sastavljena od četiri župe- Zemunika, Usore, Soli i Trebotića ali se Završje potiskivalo imenima ovih pomenutih župa. Godine 1366. načinjena je reforma koja je za posljedicu donijela stvaranje Usore kao jedne velike oblasti stvorene od dotadašnjih župa Usore, Soli i dijela Trebotića., Više o tome vidjeti: Милош Благојевић, „Босанско Завршје“, у: *Зборник радова Филозофског факултета*, XIV-1, Филозофски факултет у Београду, Београд, 1979., 129-144.

⁶¹ Мргић Радојчић, *Доњи Краји*, 285.

⁶² Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 130.

⁶³ Kovačević-Kojić navodi da su se u znatnom broju sela formirala vinska tržišta „od kojih neka pokazuju značajnu prodaju vina“ te da se u „velikim selima, naročito, na liniji Bosna-Neretva, vide (...) začeci tržne razmjene, na primjer, prodaja vina u određene dane.“, Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 131.

⁶⁴ Vidi o tome: Мргић, *Северна Босна*, 342-350.

Uloga vina u kulturnom životu srednjovjekovnog bosanskog društva

U zavidnim količinama uvoza prepoznaje se nastojanje izdiferenciranog sloja srednjovjekovnog bosanskog društva da pored primorskih vina konzumira i ona skupocjena koja su dolazila iz ostatka mediteranskog svijeta. Dubrovčani i Venecijanci su upoznati s tim da je kralj Tvrtko ljubitelj malvazije, posebne vinske arome, čija je distribucija u Bosnu mogla biti i uslovljena porukom da bosanski vladar razmisli o namjerama koje diraju u interese njegovih susjeda. Newman, koji je pisao o svakodnevnom životu u srednjem vijeku, primjetio je da bijelo vino nije bilo tako privlačno i da je većina ljudi radije voljela crvena vina. Naročito je među plemstvom i imućnijim ljudima bilo popularno kuhano vino začinjeno đumbirom, cimetom, šećerom, karanfilićem i sl. Srednjovjekovna medicinska teorija crvenom je vinu pripisivala toplotu i suhoću dok bijelom vinu hladnoću koje je smatrano siromašnijim u odnosu na crveno.⁶⁵ Ova teorija dolazila je do onih lica koja su mogla priuštiti profesionalne ljekare koji su ih savjetovali o njihovoj ishrani. Jedna epizoda iz života vojvode Sandalja Hranića Kosače govori o davanju liječničke dijagnoze i terapije na osnovu iskaza poslanika koje 1430. godine bolesni vojvoda šalje u Dubrovnik da potraže lijeka. Tako se saznaje da je vojvoda konzumirao crveno vino i sir kad mu ljekari ipak savjetuju prelazak na dijetalnu ishranu i bijelo vino.⁶⁶ Bez obzira na boju, vino se u srednjovjekovnom bosanskom društvu široko konzumiralo da su se potrebe namirivale znatnim količinama uvoza i pored domaće proizvodnje. Da je konzumacija vina kod srednjovjekovnog bosanskog čovjeka bila sastavni dio života i potrošačka navika govore podaci da su sve mjere bile bezuspješne da se iskorjени njegova upotreba među novim muslimanima jer je domaći elemenat, dolaskom Osmanlija, teško prihvatao propise o zabrani vina.⁶⁷

Adamson je, pišući o srednjovjekovnoj hrani, iznijela zaključak da je vino zbog svoje svakodnevne primjene obično bilo mlado, izvlačeno po potrebi iz bačvi i sa skladištenjem daleko od idealnog zbog čega se često pretvaralo u ocat.⁶⁸ Newman je u ovome vidio još jednu važnu tečnost za pripremu hrane. Tako je ocat proizveden od vina koje se okrenulo bio

⁶⁵ Paul B. Newman, *Daily Life in the Middle Ages*, McFarland & Company, Jefferson, 2001, 21.

⁶⁶ O tome: Pavo Živković, "Dubrovačko-bosanska-humska suradnja na polju zdravstvene kulture tijekom XIV. i XV. stoljeća", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Sveska 26, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1988, 72.; Vidjeti i: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske monografije, Knjiga 4, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2009, 325-329.

⁶⁷ Muhamed A. Mujić, "Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1954, 288-298.; G. Ravančić je došao do podatka da je 1360-tih godišnja potrošnja vina jednog Dubrovčanina iznosila oko 517½ litara pa najvjerojatnije da potrošnja vina kod srednjovjekovnog bosanskog društva nije bila manja u odnosu na njegove susjede. Ravančić, *Život u krčmama*, 20.

⁶⁸ Melitta Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, Greenwood Publishing Group, London, 2004, 49-51.

uobičajen sastojak u srednjovjekovnoj kuhinji.⁶⁹ Bez sumnje je vinski ocat jedna od namirnica srednjovjekovnog bosanskog prostora koje se moglo stavljati u turšiju, miješati sa kupusom, lukom ili kakvim drugim zelenim povrćem ili se koristiti za lijek pri jakoj vatri, bolesti u stomaku i crijevima.⁷⁰ Svakako je nevaljala bačva mogla pokvariti i najbolje vino. Među ugovorima o nabavci drvene građe iz Bosne u Dubrovnik vidi se potražnja crvenog hrasta koji je svojim dobrim svojstvima i mirisom mogao oplemeniti vino i pomoći mu da dozrije.⁷¹ U zemlji pčelarstva i meda, kakva je srednjovjekovna Bosna, medilo se i vino gdje su još od najstarijih vremena Slaveni spravljali piće od medovine.⁷² Medovina je bila rašireno piće a o tome govori primjer iz Dubrovnika gdje je Vijeće stalo u zaštitu prodaje čistog vina dok je medovinu ostavilo za kućnu upotrebu.⁷³

Bosansko društvo nisu mogle zaobići epidemije srednjeg vijeka a jedna od njih bila je lepra. Ova bolest se u Dubrovniku liječila na način da bolesnik sa vinom popije sagorjeli i samljeveni jelenji rog.⁷⁴ Može se naslutiti da se za ovaj recept lijeka i mnoge druge spravljane od vina čulo među domaćim stanovništvom u Bosni od dubrovačkih liječnika koji su posjećivali dubrovačke kolonije ili trgovaca koji su tu obitavali i poslovali jer su ljudi dolazeći sa poslom u Bosnu donosili sa sobom i ideje drugoga svijeta. Srednjovjekovna je ustaljena praksa kada osmanski putopisac Evlija Čelebi piše o protoku informacija i dezinfekciji trgovačke robe, koja je dolazila iz Hercegovine i Bosne, istovarane tada u karantinu u Pločama istočno od Dubrovnika. Tako je zabilježio da ljudi koji se tu miješaju „od mnogih doznaju za tajne stvari i njihove privatne poslove“ i „ako bude potrebno da se

⁶⁹ Newman, *Daily Life*, 21.

⁷⁰ *Srpska narodna jela i pića (Kњига I)*, Uredio Jovan Erdeljanoviћ, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, Kњига 10, Dржавна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1908., 68.

⁷¹ Tako se među ugovorima o nabavci bosanskog drveta u Dubrovnik našao i ugovor iz juna 1418. godine gdje se traži “100 duga od dobrog hrasta za pravljenje vinske posude (tina)” i “drvo za pravljenje osnove, dna, za istu posudu (fondam dicte tine)” a, u oktobru 1413. godine “ugovorena je nabavka 15 tovara drveta za bačve (tampagnus) od crvenog hrasta.”, O tome: Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 223-225.; Za skladištenje i transport vina bačvari su izrađivali burad i bačve različitih oblika i dimenzija. Toponim “Bačvar” u zaseoku Juse sela Mijakovići koji u neposrednoj blizini sadrži toponim “Vina”, udaljeni jedan kilometar od Bobovca gdje su se sa njegove južne strane prostirali vinogradi, govori o postojanju ovog zanimanja u neposrednoj blizini srednjovjekovne prijestolnice.

⁷² O proizvodnji meda više kod: Esad Kurtović, “Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)”, u: *Prilozi*, 39, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 11-30.

⁷³ „Nitko ne smije praviti medovinu za prodaju, a tko bude pravio, neka za kaznu plati dva perpera i neka se sva medovina prolje; tko prijavi, neka dobije polovicu od kazne. Za piće pak u svojoj kući neka svatko slobodno pravi medovinu.“, *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272./Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII*, Na osnovu kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišići i K. Jirečeka, Priredili i na hrvatski preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić, Uvodnu studiju napisala Nella Lonza, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 2002, 354.

⁷⁴ Pavo Živković-Vladimir Stolić, “Lepra u srednjovjekovnoj bosanskoj državi”, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Sveska 26, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1988, 96.

neka roba koja nije ovdje stajala četrdeset dana unese u grad, onda se ta roba s kraja ili po rubu pospe sirćetom“ jer se smatalo da se tako kuga ne može unijeti u grad.⁷⁵ Takva roba mogla je biti dezinfikovala vinskim sirćetom kojeg je u to vrijeme bilo u znatnim količinama u odnosu na ostale prerađevine. Vino je svakako moglo služiti i kao sredstvo za dezinfekciju vode. Srednjovjekovna voda je stajaća voda crpljena iz bunara, rijeka i jezera. Uz to je mogla biti zaprljana od biljnih i životinjskih ostataka, blizine latrina i obrtničkih djelatnosti pa je srednjovjekovno društvo najčešće vodu zamjenjivalo vinom pijući ga čisto ili razrijeđeno te usljed nedostatka kišnih dana, zagađenosti i infektivnih bolesti crijeva.⁷⁶

Svetkovine srednjovjekovnog bosanskog društva nisu mogle proći bez gozbe i vina. Januar mjesec u kalendaru Hrvojevog misala „mjesec je blagdana i gozbi“ na kojem je prikazan „mladi vlastelin s kratkom i uvijenom kosom poput Hrvoja (...) kako stoji i reže veliki kruh označen blagdanskim križem“ dok sa strana „sjede dvije ženske figure, a pred njima je na stolu kolač koji je uz kruh, bocu i čašu simbol gozbe“ (Sl. 1).⁷⁷ Veličina i profinjenost feudalnog bosanskog društva mogla se ogledati u skupocjenim peharima i čašama u koje se bez sumnje točilo prestižno vino koje je stizalo do njegovog obrednog stola. Na osnovu depozita, zaloga, poklona, testamenata i miraza saznaje se iz kakvog je posuđa ovo društvo služilo i konzumiralo pića. Tako se u ovim dokumentima govori o velikim i nešto manjim srebrenim ili pozlaćenim srebrenim peharima (specijalne izrade), srebrenim, zlatnim ili pozlaćenim čašama (uglastim, okruglim, sa ručicama, sa držačima), kriglama i vrčevima (sa ili bez poklopca), srebrenim vrčevima (iznutra pozlaćenim), srebrenim kupovima, kupovima sa kamenkom, peharu od kamena jaspisa, pozlaćenom peharu vrijedom 700 dukata, serpentinu (kristalu) od zlata, žmulovima, bokalima i sl.⁷⁸

⁷⁵ Vidjeti: Evlija Čelebi, *Putopis (Odlomci o jugoslovenskim zemljama)*, Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1972, 419.

⁷⁶ O srednjovjekovnoj vodi: Sabine Florence Fabijanec, „Uloga vode u svakodnevnom životu srednjovjekovne Hrvatske (The rule of water in the medieval daily life in Croatia)“, u: *Gazophylacium: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku*, XVII, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012, 33-34.

⁷⁷ Marija Pantelić, „Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala“, u: *Slovo- časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, No. 20, Staroslavenski institut u Zagrebu, Zagreb, 1970, 68.

⁷⁸ Više o tome: Vesna Mušeta- Aščerić, „Bosanski stil-jedna od osobenosti bosanskog srednjovjekovlja“, u: *Znakovi vremena*, Vol 5., Broj 17, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, 2002, 116-135.; U depozitu bosanskog vojvode Sandalja Hranića, njegove supruge Katarine i punice banice Anke Vukčić Hrvatinić nalazio se jedan bokal i jedna velika čaša sa „zlamenjem“ za koje je E. Kurtović doveo u mogućnost da se radilo o Sandaljevom grbu prikazanom na njima. Čaše ove obitelji bile su pozlaćene, okrugle i težile su po 686 grama. Njihovi bijeli možulovi težili su po 148 grama a kupe po 533 grama. Kada je riječ o kupama, ova obitelj bila je vlasnik kupe sa nožicama odnosno postoljem i kupom od aspri okovanom s utni i s nogami srebreni pozlaćeni dok su tri bokala i konder težili preko 10 kg. Vidjeti: Esad Kurtović, „Državni depozit“ (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413. godine), u: *Prilozi*, 28, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 1999, 57-103.

Slika 1 | JANUAR- Hrvojev misal, f. 144r, snimio Ivan Ferencak

U nekoliko primjera spominju se peharnici ili vinotoče bosanskih vladara. Stojan Novaković je u ovoj tituli vidio lice koje se brinulo o kraljevom piću ili kući a, kako grčka riječ *oinochoos* znači *podrum*, peharnika je doveo i u vezu sa poslovima oko vinskog podruma. Pored toga, Novaković je mišljenja da je titula peharnika u Bosni nastala po uzoru na neki zapadni dvor.⁷⁹ Titula peharnika pojavljuje se na dvije (od četiri sačuvane) povelje bana Mateja Ninoslava Dubrovčanima iz 1240. i 1249. godine. Tada su bana Mateja služili peharnici Mirohnja i Grubeša.⁸⁰ Kako su obje povelje nastale u Dubrovniku, vidi se da su peharnici činili svitu pri ovim posjetama i osobu vrlo blisku i pouzdanu bosanskom banu. U studiji koju je napisao Ivan Aleksandrov pažnja je posvećena i ovoj tituli, čija je česta upotreba u Vlaškoj posljedica uticaja zemalja južno od Dunava, pri čemu su znatni podaci crpljeni iz povelja vlaških i moldavskih knezova. Aleksandrov je zaključio da je zadatak peharnika uzeti gutljaj iz šalice kako bi potvrdio da piće nije otrovano.⁸¹ Dalje je iznio da je peharnik osobno služio samo na velikim blagdanima dok su u drugim prilikama njegovi podređeni zauzimali njegovo mjesto te da se, pored brige o vinogradima i vinskim podrumima vladara, starao o prikupljanju prihoda od tih produkcija.⁸² Služba peharnika javlja se i na povelji kralja Tvrtka Šibeniku 11. juna 1390. godine. Tada se u Sutjesci, u prisustvu kralja,

⁷⁹ Стојан Новаковић, „Византијски чиновни и титуле“, у: *Глас Српске краљевске академије*, LXXVIII, Други разред 47, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1908., 263-264.

⁸⁰ „(...) и јаз велики бан босен'ски Матеј Нинослав по милости божје својој си добро х'тение придох си у Дубровник к стари ми пријатељом, властелом и опћине градске, а придох си с моими бољарими, с војводом Јуришем, тепчија Радоња и брат његов Симеоном, **пехарник Мирохња** (...)“; „(...)Si se су клели: кнез Угрин, кнез Радоња, казн'ц Грдомил, казн'ц Семијун, војевода Пурча, **Грубеша пехарник** (...)“, Васо Глушац, *Повеља Матије Нинослава бана босанскога и народност његових поданика (са факсимилом двију повеља)*, Штампарија С. Угреновић и синови, Бања Лука, 1912, 18, 22.

⁸¹ U srednjovjekovnoj Evropi je postojala slična funkcija: u Francuskoj je to bio „grand echanson“, u Njemačkoj „Mundschenk“, u Mađarskoj „regalium magister“ ili „paharnock“ i sl., Vidjeti: Ivan Biliarsky (Ivan Aleksandrov), *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Volume: 14, Brill, 1959, 331-332.

⁸² Biliarsky, *Word and Power*, 332.

nalazio peharnik Sladić Masnović, vlastelin iz roda Masnovića iz Visokog, brat kneza Priboja Masnovića. Inače se ovaj peharnik spominje samo 1390. godine.⁸³ Iz povelja se vidi da je služba peharnika povjeravana samo predstavnicima vlasteoskog roda koji su bili vezani za dvor.⁸⁴ Tako je kralj Ostoja za peharnika 1392. godine imenovao Dimitra Čikarelića a njegove sinove Grgura i Pavla imenovao za dvorjanike.⁸⁵

Gradski život u srednjovjekovnoj Bosni u drugoj polovini 14. i u prvoj polovini 15. st. uključivao je odlazak u krčmu ili gostionicu gdje se vršila prodaja vina na malo. Kovačević-Kojić je krčme našla u Fojnici i Goraždu kao i u svim većim gradskim naseljima u kojima se vino moglo prodavati i domaćem i stranom poslovnom svijetu iz svih slojeva društva.⁸⁶ Krčmar je mogao označavati gostioničara, trgovca vina „na malo“ (*a minuto*) i vlasnika radnje.⁸⁷ Srednjovjekovno selo *Krčmar* koje je pripadalo Dubrovniku u Bosni navodi na mogućnost nastanka ojkonima zahvaljujući poslu krčmara.⁸⁸ U Fojnici se spominje gostioničar Božidar Milošević koji je Nikoli Miotinoviću ostao dužan 18 dukata.⁸⁹ U Srebrenici je bila gostionica gdje se svraćalo na piće pa se tako spominje *tavernar Vukašin*. Pored toga, u Srebrenici se 1469. godine spominje i *pivniza* dubrovačkog vlastelina Andrije Bobaljevića i Jakova Vodopije.⁹⁰ U Breznici (Pljevljima) je 1422. godine gostionicu držao poznati dubrovački trgovac Pavle Martinović sa ortacima.⁹¹ Dvojica dubrovačkih trgovaca tkaninom, Grgur Grbačević i Božin Pribojević, susreli su se sa svojim natovarenim karavanama na području današnjeg Gacka pa su odatle došli u Čemerno gdje su odsjeli kod

⁸³ “(...)Дато у нашем краљевском двору у Сутјесци, руком Томе од Лушца, нашег драгог и верног дворског потканцелара, у присуству велможних и одличних мужева, господе кнеза Дабише, кнеза Стипоја Хрватинића, кнеза Павла Раденовића, Трифуна из Котора, протовестијара нашег двора, Влатка, усорског војводе, кнеза Прибоја Масновића, жупана Бељака Санковића и **Сладића Масновића, нашег пехарника**, наших верних и драгих, лета Господњег 1390, индикта 13, дана 11. месеца јуна.“ Више о povelji kralja Tvrtka vidjeti kod: Невен Исаиловић, “Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенићанима”, у: *Историја Босне 4*, Академија наука и уметности Републике Српске, Одсјек за друштвене науке, Бања Лука, 2011, 31-47.

⁸⁴ Isto, 46.

⁸⁵ Nešto prije toga, 1389. godine, kralj Tvrtko I je Dimitru Čikareliću darovao posjede u Duvnu i Rami., Vidjeti: Срђан Рудић, *Властела илирског грбовника: The Nobility of the Illyric Coat of Arms*, Историјски институт у Београду, Посебна издања, Књига 52, Београд, 2006., 175.

⁸⁶ Ковачевић-Кojić, *Gradski život*, 127.; Ковачевић-Кojić, *Privredni razvoj*, 130.

⁸⁷ Ђорђе Бубало, “Занати”, у: *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999.; Gordan Ravančić je pišući na temu vina u životu srednjovjekovnog Dubrovnika kazao kako je i samo krčmarenje jedan oblik trgovine i da se pri tome *ne smije izgubiti iz vida razlika između trgovine „na veliko“ (a pluri) i trgovine „na malo“ (a minuto), iako ta razlika u našoj historiografiji nije dovoljno naglašena.*, Vidjeti: Ravančić, *Život u krčmama*, 10.

⁸⁸ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 55.

⁸⁹ Ravančić, *Život u krčmama*, 10.

⁹⁰ Ковачевић-Кojić, *Gradska naselja*, 208.

⁹¹ Isto, 142.

krčmarice Boljke.⁹² Gostionice su se nalazile i u poslovnom svijetu Drijeva koji je osjetio protok svih vina koja su ulazila u Bosnu.⁹³ Anđelić je ugostiteljske djelatnosti prepoznao i u „kućama“ kao vrsti prenoćišta putnika i njihovih karavana za koje je pretpostavio da su služile i za trgovinsku razmjenu.⁹⁴ Kako su vlasnici ovih kuća bili i redovnici Crkve bosanske, historiografija je za *gosta*, koji se nalazio u samom vrhu crkvene hijerarhije, kazala da su bili „starješine svratišta (gostinjaca) koji su postojali uz pojedine hiže“ sa čime se složio i jedan od autoriteta ove historiografije napomenuvši da se tu ne završava djelokrug poslova među kojima je i „starješinstvo nad gostinjcem“.⁹⁵ Kako se u izvorima redovnici Crkve bosanske nalaze da drže vinograde, može se pretpostaviti da se u ovim svratištima primjenjivala i trgovina vinom koja je donosila egzistencijalne prihode.

Vino je među predstavnicima srednjovjekovnog bosanskog društva dalo značajnu ulogu u različitim posjetama i diplomatskim razgovorima. Ono je među tadašnjim visokim dostojanstvenicima predmet skupocjenog darivanja i zdravice. Jedna takva epizoda zabilježena je u Beču gdje je od sredine januara do početka marta 1435. godine, u pratnji ugarskog kralja Sigismunda Luksemburškog, boravio bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković. Ulaskom u Beč, ispred crkve sv. Stjepana kralj Tvrtko II je od bečkih građana, među ostalim skupocjenim darovima, „primio jednu bačvu tj. *Fuder* vina“ koji je „u srednjem vijeku podrazumjevala mjeru od 54-60 funti, odnosno otprilike 30 litara.“⁹⁶ Bosanski kralj je tokom svog boravka u Beču prisustvovao i banketima u domovima uglednih građana koje je finansirala gradska općina „čije su vlasti izdvojile 3 funte na vino i isplatu ženama (...) koje su punih sedam dana dolazile na ovu *terevenku*.“⁹⁷

⁹² Vidjeti: Tamara Alebić, *Društveni, ekonomski, vjerski i kulturni odnosi u dubrovačkim kolonijama u Bosni u 15. stoljeću*, Rukopis doktorske disertacije, Doktorska škola Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2015, 103.

⁹³ Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 130.

⁹⁴ Ove kuće su držale razne kategorije ljudi: bosanski kralj Tvrtko II, herceg Stjepan Vukčić Kosača, pojedini feudalski nižeg ranga i bosanski krstjani., Pavao Anđelić, „Doba srednjovjekovne bosanske države“, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1966, 469.

⁹⁵ Čošković, *Crkva bosanska*, 314.

⁹⁶ O tome: Emir O. Filipović, „Boravak bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića u Beču 1435.godine“, u: *Radovi*, Knjiga XVI/2 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 236-237.

⁹⁷ O tome i: Ђуро Тошић, *Средњовјековна туробна свакодневница (од проститутке преко вјештанице до вампира)*, Историјски институт у Београду, едиција Студије књ. 6, Београд, 2012, 23.; Тошић je na svirci uz vino, kojoj je prisustvovao bosanski kralj, naslutio „pjesmu, zanosni ples (...) opuštenije erotičnije scene (...) s obzirom na osnovno zanimanje veselih djevojaka, uz koje su vladarskim brigama oprhrvani kraljevi provodili momente toliko im potrebnog opuštanja“., Тошић, *Средњовјековна туробна свакодневница*, 23.; Bez vrijednih poklona ni dubrovački poslanici nisu dolazili u zaleđe a među poklonima se nalazilo i vino. Vino kao poklon, među ostalim poklonima, trebalo je dati „ozračje povjerenja, zadovoljstva i naklonosti, pospiješiti pregovore te omogućiti realizaciju ciljeva misije.“, Više o poklonima dubrovačkih poslanika: Valentina Zovko, „Diplomatski ceremonijal- važan oblik komunikacije u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica“, u: *Radovi za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013, 18-40.

Bez vrijednih poklona ni dubrovački poslanici nisu dolazili u zaleđe a među poklonima se nalazilo i vino. Vino kao poklon, među ostalim poklonima, trebalo je dati „ozračje povjerenja, zadovoljstva i naklonosti, pospiješiti pregovore te omogućiti realizaciju ciljeva misije.“⁹⁸ Tako je u Bišću aprila 1417. godine, gdje često borave bosanski vladari, boravio kralj Ostoja kada se Dubrovčani pripremaju poslati mu ribe i *vino bono*.⁹⁹ Drugi primjer govori o prisutnosti vina kada su se donosile važne državne odluke. Vrijedno je spomenuti povelju bana Tvrtka knezu Vlatku Vukosavliću Hrvatiniću nastalu oko 1353. ili 1354. godine u Suhoj u Prozračcu. Na posljertku povelje tadašnji se nadvorni pisar bosanske kancelarije Dražeslav Bojić pohvalio riječima „*I k'da (kada) sie (ovo) pisah', t'da (tada) mi da (dade) g(ospo)d(i)n' ban' Tvr'tko ispred' (ispred) sebe velik' pehar' vina popiti u dobru volu (volju)*.“¹⁰⁰ Prilikom nastanka ove povelje ban Tvrtko se sa pisarom Dijakom, knezom Vukom, knezom Vladislavom Kotromanićem i knjeginjom Jelenom Nelipić te sa još dvanaest svjedoka nalazio na području današnjeg Služnja kod Čitluka¹⁰¹ Tu je, prilikom davanja vjere i potvrde posjeda Hrvatiniću, počastio prisutne vinom što pisar Bojić nije mogao izostaviti u povelji kazavši da je lično ban Tvrtko ispred njega stavio veliki pehar sa vinom. Ovaj komadić izvora osvjetljava još jednu stranu srednjovjekovnog bosanskog društva: pijenje vina „u dobru volu“ odnosno u zdravicu koju je Tanja Petrović definisala obredom u najbitnijim trenucima sa elementima vremena, mjesta, situacije, učesnika i predmetnog koda.¹⁰²

Crkva, vino i vinogradi

Zbog višestoljetnih sukoba oko stvarnog prisustva Krista u prilikama svete euharistije, Četvrti lateranski sabor je 1215. godine odredio da su „Njegovo tijelo i krv stvarno sudržani u oltarskom sakramentu kruha i vina, kada se kruh prebražava u Tijelo, a vino u Krv silom Božijom“.¹⁰³ U srednjem vijeku vjernici su se pričešćavali (primali kruh i vino) najčešće jedanput godišnje. Zvonko Pažin je, oslanjajući se na pisanje Tome Akvinskog (1225-1274), našao da se do 12. st. laicima uskraćivala pričest iz kaleža te da su jedni smatrali da je

⁹⁸ Više o poklonima dubrovačkih poslanika: Valentina Zovko, „Diplomatski ceremonijal- važan oblik komunikacije u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica“, u: *Radovi za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2013, 18-40.

⁹⁹ Vidjeti: Nicolae Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Seconde Serie, Ernest Leroux, Editeur 28, Rue Bonaparte, 28, Paris, 1899, 157-158.

¹⁰⁰ Cijeli prijepis isprave kod: Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 154-156.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Тања Петровић, *Здравица код балканских Славена (Етнолингвистички поглед)*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 89, Чигоја штампа, Београд, 2006, 50.

¹⁰³ Herbert Kiesler, „Obredi: krštenje, pranje nogu i Gospodnje večera/ The Ordinances: Baptism, Foot-Washing, and Lord's-Supper“, u: *Biblijski pogledi*, Vol. 13. No. 2, Adventistički teološki fakultet, Maruševec, 2005, 206.

„Kristova zapovjed *Uzmite i pijte!* data Crkvi a ne nužno svim članovima.“¹⁰⁴ Četvrti lateranski sabor također je odredio da svaki vjernik treba barem jednom godišnje uz Uskrs primiti sakrament euharistije.¹⁰⁵ Stanje u srednjovjekovnoj Bosni sa početka 13. st., kada je u pitanju pričešće, nije bilo ništa bolje kada se na Saboru na Bilinom Polju 1203. godine daje obećanje da će se na određene blagdane naći svećenika kojih je za potrebe vjernika bilo u nedovoljnom broju te da će bosanski redovnici na svetkovine koje su se tada slavile u Bosni (Božić, Uskrs, Duhovi, svetkovina svetog Petra i Pavla, Rođenje blažene djevice Marije, Uznesenje blažene djevice Marije i svetkovina Svih Svetih) moći primiti pričest.¹⁰⁶ Vino je trebalo poprimiti duhovni karakter. Činom jedenja kruha i pijenja vina vjernici su se kao zajednica trebali sjediniti sa Kristom ali se ovo sjedinjenje odložilo za dolaska franjevaca jer je tokom 13. i u prvoj polovini 14. st. Crkva bosanska imala vodeći duhovni uticaj u bosanskom društvu.

Sima Ćirković je u srednjovjekovnim katoličkim spisima našao da Krist kod krstjana „nije bio otjelovljen, niti je jeo i pio tjelesno, čitav njegov zemaljski život je prividan, pa prema tome nije ni stradao ni umro, ni uskrsnuo niti se uznio na nebo“.¹⁰⁷ Papa Eugen IV 1445. godine „izjavljuje da bosanski krstjani ne prihvataju tajnu Utjelovljenja, da su muka i uskrsnuće Kristovo tek prividni znakovi bez stvarnog temelja (...)“.¹⁰⁸ Kako osporavanje uskrsnuća znači osporavanje Krista u prilikama kruha i vina ostaje da redovnici Crkve bosanske nisu praktikovali pričešće ili drugim riječima kazano: Bosanski krstjani nisu lomili kruh i stavljali ga u kalež sa vinom kako bi označili jedinstvo sa Kristom. Sa druge strane nalaze se ovi redovnici kako u korist svoje egzistencije drže vinograde i proizvode vinski mošt. Iako mnoga pitanja vjerskog obreda ovih redovnika ostaju i dalje otvorena, kaleži sa vinom zasigurno su služili zajednici vjernika u domeni bosanskih franjevaca: gradovima i privredno najaktivnijim naseljima.

U uslovima kakvi su srednjovjekovni, prihvatajući život kršćanina, vjernik se obavezivao na desetinu koja je svoje utemeljenje našla u starozavjetnoj poruci „Zato umilostivite Boga,

¹⁰⁴ Zvonko Pažin, „Vino u bogoslužju“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 25 No. 2, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku, Đakovo, 2017, 238.

¹⁰⁵ Marin Škarica, „Štovanje euharistije izvan mise od prvih stoljeća do uključivo Drugog vatikanskog sabora“, u: *Crkva u svijetu*, Vol. 36 No. 3, Katoličko bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2001, 314.

¹⁰⁶ Petar Babić, „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne* (Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089-1989/), Priredili Želimir Puljić i Franjo Topić, *Studia Vrhbosnensia- 4*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1991, 102.

¹⁰⁷ Сима Ћирковић, *Работници војници и духовници- друштва средњовјековног Балкана*, Екуilibrium, Београд, 1977, 223-224.

¹⁰⁸ Franjo Šanjek, „Metodički pristup i valorizacija izvora o crkvi bosansko-humskih krstjana“, u: *Croatiana Christiana periodica*, Vol. 16 No. 29, Katolički bogoslovni fakultet Vlačka, Zagreb, 1992, 60.

da nas milostivo primi!“¹⁰⁹ Negdje se u istom periodu sa pitanjem pričesća u Bosni pripremalo i pitanje uvođenja desetine koja je u sebi sadržavala i jedan dio prinosa od vinove loze. Iako su bosanski franjevci imali velikih poteškoća u njenom ubiranju, bez sumnje je da su katolici, naročito ondašnji vinski proizvođači, prinosili vino za misne potrebe crkvenih lica.¹¹⁰ Papa Pio II aprila 1460. godine nema ništa protiv da franjevci u Bosanskoj vikariji mogu primati vino i ostale živežne namirnice „i od nevjernika i novoobraćenika koje im preko svojih sluga na raspolaganje stavlja svjetovna gospoda.“¹¹¹ Vino koje se davalo franjevcima poprimalo je oblike misnog vina i počelo se koristiti za obnovu bogoslužjenja. Davanje vina za bogoslužni rad franjevacu bilo kao desetina ili milostinja moglo je dobiti na posebnom značaju u periodu formiranja i nastanka gradskih naselja sastavljenih od domaćih katolika, primorskih trgovaca i rudara Sasa gdje se u njihovim prigradskim područjima podižu crkve, samostani i vinogradi i gdje se pričest davala na okupljanju.¹¹²

Slika 2| KALEŽ, pozlaćeno srebro, lijevano pa iskucavano, kasna gotika, 1414., samostan Kraljeva Sutjeska, Naida Kovačević-Džigal, april 2019.

¹⁰⁹ *Milahija, 1:9*

¹¹⁰ O ubiranju desetine u srednjovjekovnoj Bosni: Salih Jalimam, „Spor oko crkvene desetine i djelatnost franjevacu u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Bosna franciscana, časopis franjevačke teologije*, Vol. 6., No. 9., Franjevačka teologija, Sarajevo, 1998, 123-136.; Jalimamovo tumačenje bule usporediti sa: Ive Mažuran, „Đakovo i bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 3, No. 1., Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Đakovo, 1995, 115.

¹¹¹ Čošković, *Crkva bosanska*, 50.; “(...) Pius PP. II. Concedit fratribus minoribus Bosnae, ut “sibi de vino, blado, lignis et animalibus ac aliis necessariis per deputatos” libere et licite providere possint et valeant. (...)”, Euzebije Fermedžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium/Jugoslovenska Akademija Znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1892, 239.

¹¹² Jalimam, *Spor oko crkvene desetine*, 132-133.

Pored pobožnosti i molitve, najviše prostora i vremena za proizvodnju vina i njegovo usavršavanje mogli su imati liturgijski predstavnici. Jedan takav primjer dolazi iz sjedišta Bosanske biskupije u Đakovu gdje se zbog potreba liturgije uzgajala vinova loza na mjestu gdje je bosanski biskup dominikanac Pouša 1239. godine od hercega Kolomana dobio (istina izvan srednjovjekovnih bosanskih granica) vlastelinsko dobro na Đakovačkom vinogorju.¹¹³ Samostan Kraljeva Sutjeska je u svojoj neposrednoj blizini imao tri vinograda čije je vino za potrebe liturgije odlazilo i do Fojnice koja je bila uskraćena ove proizvodnje.¹¹⁴ Jedan primjer nalazi se u Mileševu koji je u okviru srednjovjekovne Bosne ušao za vrijeme kralja Tvrtka I. Tu se nalazila crkva i manastir čiji monasi su bili i vlasnici vinograda. Kada je osmanska vlast zavedena na ovom području, popisna komisija sa terena je zabilježila da monasi ovdje od davnina drže vinograde, a nekad u isto vrijeme 1459. godine mileševski „monasi su radeći na crkvenim knjigama zapisivali da su ti njihovi poslovi (vođenje knjiga op.a. N.K.Dž.) obavljani *v ljeta ljuta i naprasna*.“¹¹⁵ Vrela ljeta su mogla donijeti dosta „slatke muke“, zdravog grožđa i kvalitetnog vina koja su samo u takvom stanju određena za euharistiju.¹¹⁶ Svakako je crkveni uticaj u društvu mogao povećati vrijednost grožđa i vina. Vinogradarstvo se uveliko moglo održavati među crkvenim predstavnicima koji su imali resurse, sigurnost, obrazovanje i dovoljno vremena da poboljšaju vinsku proizvodnju jer, pored potreba liturgije, vino ih je moglo i financijski podupirati.

Na nadgrobnim spomenicima krst, dvostruka spirala i grozd trebali su, kako Marian Wenzel piše, da posvjedoče stapanje pokojnika sa Kristom kroz vino pričešća i njegovo

¹¹³ O vinogradima na vlastelinstvu bosanske biskupije u Đakovu: Luka Marjanović, *Vinogradarstvo i vinarstvo na vlastelinstvu đakovačkog biskupa* (Sažetak izlaganja sa Znanstvenog skupa „Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje“), Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje-Erdutski vinogradi d.o.o.-Gradska knjižnica Slavonski Brod, 2017, 31.

¹¹⁴ Saopćenje fra. Željko Brkića gvardijana samostana Kraljeva Sutjeska, 23. april 2019. godine.; O podacima o vinogradima u Kraljevoj Sutjesci: *Sumarni popis sandžaka Bosna 1468/69.*, 86.

¹¹⁵ U *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina* zavedeno je da “Kaluđeri koji stanuju u ovom manastiru (misli se na manastir Mileševo, op.a. Naida K. Dž.) posjeduju carsku odluku (...) da im se niko ne mijesha u ono što oni posjeduju, njihove kulukčije i njihove demirdžije te zemlje, **vinograde**, bašte i mlinove koje su stalno uživali od vremena Hercega“. Iz ovog navoda vidi se da su monasi držali svoje vinograde ali se o njihovom broju ne može ništa kazati., Vidjeti: *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 598.; Vidjeti i: Борис Нилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557.*, Библиотека “Веселин Маслеша”, Сарајево, 1990, 101.

¹¹⁶ „Uzimalo se isključivo vino načinjeno od grožđa. Kako u prijašnjim vremenima nije bilo moguće stvarati umjetno vino, naglasak je bio da vino ne smije biti pokvareno ni previše razvodnjeno. Tako Rimski misal iz 1570. godine (koji je vrijedio do 1970. godine) za misno vino kaže da ne smije biti posve kiselo (ocat) ili pokvareno ili načinjeno od nezrelog grožđa ili pomiješano sa previše vode. Jednako tako ne smije se uzeti vino koje je počelo prelaziti u ocat ili se počelo kvariti, ili vino u koje je dodana ružina vodica.“, Pažin, *Vino u bogoslužju*, 240.

neizbježno ponovno rađanje na nebu.¹¹⁷ Pojedinci koji su mogli priuštiti potpuno duhovno obrazovanje mogli su i razmišljati o poruci „Ja sam pravi čokot, i Otac je moj vinogradar. Svaku lozu na meni koja ne rađa, on odsiječe, i svaku koja donosi rod, čisti da donosi više roda jer ste vi čisti zbog riječi koje sam vam govorio.“¹¹⁸ Pokojnici koji bi porodicu ostavljali u materijalnim blagodatima su u čast vječnog počinka mogli priuštiti i spomenik reljefno ukrašen vinovom lozom, grozdom i krstom koji su trebali „simbolizirati Krista i njegove odane sljedbenike, simbole kulta vezanog za smrt i uskrsnuće u Kristu“.¹¹⁹ Šefik Bešlagić je kazao da je klesanje ovih motiva predstavljalo simboličnost i ukras jer je srednjovjekovno društvo kreativnu snagu prije moglo naći u kulturnom pejzažu kakvi su vinogradi i antički likovni motivi nego što bi to bilo vrijeme posvećeno razmišljanju o Božijoj poruci.¹²⁰

Slika 3| STEĆAK, kompozicija krsta, grozda i spirale, lokalitet Gradac (Križevići) Olovo, snimila Naida Kovačević-Džigal, 2017.

Ono o čemu su vjernici razmišljali bio je susret sa Bogom pa su svoje misli o smrti, ponovo oni koji su bili u mogućnosti, prenosili u oporuke koje su ostavljali iza sebe za spas duše. Jedan takav primjer dolazi iz novembra 1442. godine kada je gospođa Jelena Balšić

¹¹⁷ Motivi loze i grozda prostiru se od Stoca do Kalinovika i Dobrog polja u Bosni i dalje do Zvornika i donjeg toka Drine., Više o tome: Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima. Ornamental motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Biblioteka „Kulturno naslijeđe“, Sarajevo, 1965, 203-204.

¹¹⁸ *Evangelje po Ivanu, 15:1*

¹¹⁹ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1971, 221.

¹²⁰ Isto.

Hranić, udovica vojvode Sandalja Hranića Kosače, vinograde koje je posjedovala ostavila crkvi Svete Bogorodice koju je podigla u skadarskom bazenu na ostrvu Gorica u kojoj je i sahranjena po njezinoj želji jer se vjerovalo da ako grob bude blizu oltara i euharistijskih sakramenata da će se biti dionicama utapanja kruha u vino što će pomoći bržem spasenju duše.¹²¹ Susret sa Bogom motivisao je vojvodu Sandalja i njegovu suprugu Jelenu da poste u dane korizme pripremajući se na taj način za svetkovinu Uskrsnuća. Tako u korizmene dane 1427. godine, dok je ova porodica boravila u Blagaju, Dubrovčani šalju Sandalju ribu a njegovoj supruzi Jeleni vino, kruh i ribu za svaku sedmicu do Uskrsa.¹²²

¹²¹ O Jeleninoj oporuci: Dijana Korać, „Neki aspekti religioznosti u Kosača“, u: *Croatica Christiana periodica*, Vol. 37 No. 72, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, 2013, 56.

¹²² Isto, 67.

2. Zemlja i vinograd

Vinogradi u zemljoposjedničkom odnosu

Katastarski popisi dali su široku sliku razvoja vinogradarstva u nekadašnjim srednjovjekovnim župama ili širem domenu njihovih utvrđenih centara u oblasti zemlje Bosne odnosno političke jezgre države sa njenim teritorijalnim oblastima. Prije nego se spomenu mjesta sa vinogradarskom proizvodnjom važno je naglasiti nekoliko u historiografiji donesenih teza: 1. Vinogradi u kontinentalnoj Bosni docnije su se razvili u odnosu na južne mediteranske oblasti;¹²³ 2. Vinogradarstvo u srednjovjekovnoj bosanskoj državi razvijalo se istovremeno sa nastankom gradskih naselja;¹²⁴ 3. Ubrzanim procesom urbanizacije vinova loza je uzimala sve većeg maha tako da su Osmanlije zatekle vrlo napredno vinogradarstvo¹²⁵; 4. Svi vinogradi u katastarskim popisima zavedeni kao „hassa zemlje“ predstavljaju vinograde sa predhodne vlastelinske zemljišne rezerve.¹²⁶

Popisi iz druge polovine 15. st. vinsku proizvodnju najvećim dijelom bilježili su uz riječne doline i njihove vodotokove na području današnje Zenice, Vranduka, Travnika, Kaknja, Visokog, Sarajeva, Prozora, Jablanice, Konjica, Mostara, Nevesinja, Stoca, Čapljine, Bileće, Ljubinja, Ljubuškog, Trebinja, Gacka, Kalinovika, Foče, Ustikoline, Goražda, Rogatice, Višegrada, Rudog, Žepe, Srebrenice, Prijepolja i Pljevlje. Kako oblast Donji kraji nije ušla u područje nastanka prvih osmanskih katastarskih popisa, Jelena Mrgić-Radojčić je u odgovoru na pitanje vinogradarstva u ovoj oblasti, koristeći se drugim primarnim izvorima, proizvodnju vina našla na području župe Luke, oko Jezera i Jajca, Glaža i područja Banja Luke.¹²⁷ U naslovu „Severna Bosna 13-16. vek“ također se pozabavila pitanjem vinogradarstva pa je (koristeći se u uvodnom dijelu spomenutim izvorima) vinogradarsku proizvodnju našla na području današnjeg Zvornika, Tuzle, padina planine Motajnice, Kobaša, Dubočca, Lišnje, Zavidovića, Maglaja i Tešnja.¹²⁸ Jedini izuzetak činile su Zapadne strane odnosno područje karakteristično po kraškim poljima: Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko.

¹²³ Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 118.

¹²⁴ Isto, 129-130.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Тошић, *Требињска област*, 159-160.

¹²⁷ Јелена Мргић-Радојчић, *Доњи Крају-Крајина средњовјековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бања Луци, Историјски институт у Бања Луци, Београд, 2002, 268-269.

¹²⁸ Analiza je pokazala da je u samoj okolini grada Zvornika upisano deset parcela vinograda u površini od 26 dunuma dok je istovremeno Tuzla bila „izuzetno jako vinogradarsko područje jer je u gotovo svim selima upisan ušur od vinograda a od svih popisanih sela prednjačila je *Solina*“, Јелена Мргић, *Северна Босна 13.-16. век*, Историјски институт у Београду, Посебна издања, Књига 55, Београд, 2008, 294-296.

Detaljna analiza pokazala je da je u popisima nastalim u drugoj polovini 15. st. zabilježeno više od 760 vlastelinskih vinograda čije brojke nisu konačne uzme li se u obzir da je zauzimanje područja srednjovjekovne bosanske države još uvijek nedovršeno kada popisivačka komisija 1475-1477. godine radi na *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina*. Također, analiza je pokazala da je samo na osnovu prva dva popisa iz druge polovine 15. st. u vinogradarskoj proizvodnji učestvovalo više od 560 sela koja su se do tada nalazila u okvirima srednjovjekovne bosanske države. Od ovog broja naročito se isticala župa *Neretva* kod koje su prvi popisi pokazali proizvodnju u selima ubiciranim na širem području današnjeg Konjica u kojima su zavedena 124 vlastelinska vinograda. Pored ove, isticale su se župe *Dabar* sa 58 vlastelinskih vinograda; župa *Brod* sa 53 vlastelinska vinograda; župa *Drina* sa 51. vlastelinskim vinogradom; župa *Pribud* sa 49 vlastelinskih vinograda te *Popovo* sa 36 vlastelinskih vinograda. U konačnom tabelarnom prikazu to izgleda ovako:

Župa/utvrđeni centar	Broj vlastelinskih vinograda	Župa/utvrđeni centar	Broj vlastelinskih vinograda
Neretva	124	Čemlja	9
Dabar	58	Kom	8
Brod	53	Vratar	8
Sokol	51	Hrtar	8
Samobor	46	Lašva	6
Popovo	36	Dubrovnik	6
Blagaj	31	Nevesinje	6
Viduška	19	Vrapča	5
Trebinje	29	Vatnica	5
Donja Rama	29	Visoko	4
Brodar	28	Grac	4
Bobovac	27	Pribud	3
Goražde	24	Osat	2 i ½
Mostar	24	Mileševo	2
Višegrad	23	Poblać	2

Zagorje	21	Vranduk	1
Bistrica	15	Lepenica	1
Borač	15	Primorje	1
Borovac	12	Vinicka	1
Dobrun	10	Podornica	1
Dubštica	10	Kava	1

Primjetno je da su neka od sela imala veću koncentraciju vlastelinskih vinograda kao što je slučaj sa selom *Podhum* (današnjem istoimenom selu u mjesnom području Seonice na širem području općine Konjic) sa 22 vlastelinska vinograda; neubiciranim selom *Seličani* koje je pripadalo župi Pribud sa 16 vlastelinskih vinograda; neubiciranim selom *Bijoska* koje je također pripadalo župi Pribud sa 12 vlastelinskih vinograda; selom *Obri* (u današnjem istoimenom selu u mjesnom području Seonice na širem području općine Konjic) sa 10 vlastelinskih vinograda; selom *Vatnica* (u današnjem selu Fatnica na širem području općine Bileća) sa 10 vlastelinskih vinograda; neubiciranom selom *Lapišnik* koje je pripadalo župi Dabar sa 9 vlastelinskih vinograda te selom *Stolac* (današnji Stolac) u pregrađu grada Viduška sa 8 vlastelinskih vinograda. Kada je riječ o ostalim selima, popisivačka komisija je gotovo u svakom pojedinačnom selu zatekla između jednog i četiri vlastelinska vinograda dok je u jednom slučaju zatekla 5 a u tri slučaja zatekla 6 vlastelinskih vinograda.

Kada je riječ o proizvodnji mošta (iscijedenog soka od grožđa koje se nakon fermentacije pretvara u vino) u rukama zavisnih seljaka može se govoriti na osnovu podataka koje nudi *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. Zavisni seljaci su u pojedinim selima mogli stvarati zavidne količine ovog soka što se naročito uočava u selu *Radešina* (današnjem selu Gornje Radešine na širem području općine Konjic), selu *Predolje* (današnjem istoimenom selu na širem području općine Stolac), *Vatnica* (današnjem selu Fatnica na širem području općine Bileća), *mahali Vukića* na području današnje Foče, selu *Strujići* (današnjem istoimeno selo na širem području općine Trebinje), *pazaru Prijepolje* (današnjem Prijepolju), selu *Srednja Brda* (današnjem selu Brda kod Ustikoline), neubiciranom selu *Didevo* koje je pripadalo tvrđavi Sokol, neubiciranom selu *Kukalje* koje je pripadalo Nevesinju, selu *Cimlje* (današnjem selu Cim kod Mostara), neubiciranom selu *Lapasi* koje je pripadalo Dabru,

pazaru Belgrad (na području današnjeg Konjica), *pazaru Mostar* (današnjem Mostaru), selu *Ljubotići* (istoimenom selu na području Lištice kod Mostara), neubiciranom selu *Rahov Dol* koje je pripadalo Popovu, selu *Vranovići* (današnjem naselju Vranjevići kod Blagaja), selu *Zalik* (u predjelu današnjeg Mostara) i selu *Suzina* (današnjem istoimenom selu na širem području općine Stolac). Najveći prihod ostvarivali su seljaci u župi Dabar u ubiciranim selima na području Stoca, Gacka, Trebinja i Bileće gdje se (novim) osmanskim vlastima moglo prenijeti i do 900 medri mošta. U ostalim slučajevima zavisni seljaci su u svojim selima, u kojima su podizali vinovu lozu, prenosili vlastima od jedne do stotinu medri mošta.¹²⁹

Jedan feudalni prostor mogao se sastojati od eksploatacije čitavih župa ili pojedinačnih sela (sa njivama, livadama, pašnjacima, vrtovima, stablima voća, vinogradima i sl.), u raznim krajevima srednjovjekovne Bosne.¹³⁰ Dio posjeda koji je obrađivao velikaš u sopstvenoj režiji besplatnim radom svojih seljaka predstavljao je vlastelinsku zemljišnu rezervu koja se formirala znatno prije dolaska Osmanlija da bi njihovim osvajanjem uključena u timarski sistem pod nazivom „hassa zemlje“.¹³¹ Vinogradi zavedeni u osmanske katastarske popise svojim najvećim dijelom su se nalazili na vlastelinskoj zemljišnoj rezervi te ih je potrebno razlikovati od mošta u rukama zavisnih seljaka (koji se u opširnom popisu 1475-1477. godine nezavisno zavodi).¹³² Posjedi zavisnih seljaka bili su skromnijih površina, razmještenih na više mjesta u seoskom ataru, pa su se na njima podizali vinogradi manjih razmjera ili se vinova loza jednostavno pružala da raste uz okućnicu. Kada su u pitanju vinogradi i obaveze zavisnih seljaka treba razlikovati radnu, naturalnu i novčanu rentu. Tako je prihod od vinograda koji se nalazio na posjedu feudalca, gdje se obično radilo o najboljoj zemlji, pripadao istom pa su poslove u vinogradu osjetili zavisni seljaci koje je feudalac obavezivao na sezonske radove. Ljudi sa selišta su u svojoj zavisnosti prema vlasteli bili obavezni na redovna davanja pa su takva davanja stizala i od vinogradarskih proizvoda u iznosu od jedne

¹²⁹ Termin *medra* upotrebljavala se u značenju mjere za vino. U kanu-nami bosanskog sandžaka iz 1530. godine na svaku medru vina dolazila je cijena od 7 akči dok je 8 medri vina činilo jedan tovar. Putopisac Dernschwam-a je 1553/55. godine kao jednu od službenih osmanskih mjera naveo *metre* i *mettre* sa objašnjenjem da 1 metre po težini zahvata 8 oka te da je izaslanstvu, u čijoj je pratnji i on bio, svakodnevno donošeno 10 metri vina u 2 bureta (koja su činila 1 tovar). Pored ove, postojala je veća medra koja se spominje u kanu-nami za zbornički sandžak sa kraja 16. ili početka 17. st. po kojoj se 4 medre vina računaju kao jedan tovar. Međutim, i dalje ostaje nepoznato koliko je bila jedna medra., Vidjeti: Влајинац, *Речник наших старих мера - у току векова-*, 573-574.

¹³⁰ O feudalnom posjedu: Pavao Anđelić, *Studije o teritorijalno političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, 9.

¹³¹ Тошић, *Требиње*, 149.; O tome i: Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 118.

¹³² Da je neuporedivo više vinograda bilo na vlastelinskoj rezervi nego na seljačkom posjedu, najprije primjećuje Anto Babić. Vidjeti: Babić, *Društvo*, 118.

polovine prihoda.¹³³ Kako je potkraj srednjeg vijeka novčana renta potiskivala naturalnu, podavanja od vinogradarske proizvodje mogla su biti namirivana i u novcu.¹³⁴

Pored obrađivanja u vlastitoj reži, vinogradi su se mogli davati i u zakup, najčešće na polovicu gdje su se prinosi od vinograda dijelili na pola između vlasnika i zakupnika ili se vinograd izdavao na godišnje utvrđen iznos.¹³⁵ Takav primjer dolazi sa posjeda Sandalja Hranića Kosače (kasnije njegovog nasljednika Stjepana Vukčića Kosače) na otoku Šipanu gdje je ovaj imao vinograd koji je dat u zakup dubrovačkom vlastelinu Ivanu Crijeviću a kasnije Ivanu Lukareviću, koji mu je godišnje donosio oko stotinu perpera ili 33 dukata.¹³⁶ Kada su upitanju ove vrste zemljišni odnosi, Esad Kurtović je upozorio da je ova imovina u sastavu Dubrovačke republike podrazumjevala dubrovačku posjedovnu obavezu pa je na osnovu iste vojvoda Sandalj svoj vinograd dao u zakup, što će učiniti i vojvoda Radoslav Pavlović koji je (uz kompenzaciju sa Dubrovčanima za prodati dio Konavala koji je držao) dobio zemlju u Donjoj Gori te dio prihoda od te zemlje na kojoj je imao vinograde. Vinograde je Pavlović dao u zakup članovima dubrovačke plemićke obitelji Bunić od kojih se u septembru 1439. godine tražila isplata u vinu.¹³⁷

Vinovu lozu su u srednjovjekovnom bosanskom društvu sadila sva lica, od zavisnog seljaka do vladara, koja su mogla priuštiti sadnju gdje god su to reljefni uslovi dozvoljavali. Tako se na osnovu katastarskih popisa iz druge polovine 15. st. može pratiti i društvena struktura vlasnika vinograda koje su držali na svojim baštinama i prije osmanskih osvajanja. Jedan vinograd bio je kraljeva svojina koji je ostao zapušten pa je 1468/69. zaveden u čifluk Iljasa, sina Alijina, iz Menteše. Nalazio se negdje oko vinorodnog područja rijeke Neretve gdje su bile i dvije kraljeve njive po imenu *Živica* od kojih je jedna bila iznad puta i dopirala do vinograda a druga ispod puta i dopirala do rijeke.¹³⁸ Iako je ovaj primjer iz katastarskog

¹³³ Babić piše da je “primjenjivan običaj koji je bio rasprostranjen u Hercegovoj zemlji da se od ukupnog prinosa uzima polovina bez obzira na vrstu kulture” a kada je riječ o preostalom većem dijelu državnog teritorija “možemo pretpostaviti da se i na ovom području osnovna renta kretala u rasponu od jedne četvrtine do jedne polovine i svodila se na prosječni iznos od jedne četvrtine vrijednosti ukupnog prinosa”, Babić, *Društvo*, 29-31.

¹³⁴ Tako Babić nalazi Vlatka Kosaču, sina hercega Stjepana, kako u oktobru 1478. godine prima dohodak od dubrovačke općine *od bašti na što imamo u Konavlah od ljetne žitne i vine za naš treći dio 26 perpera i 6 dinara za godište više pisano.*, Babić, *Društvo*, 29.

¹³⁵ Više o tome: Gregor Čremošnik, “Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg vijeka”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 45, Sveska za istoriju i etnografiju XLV, Državna štamparija, Sarajevo, 1933, 16.

¹³⁶ Vidjeti: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske monografije, Knjiga 4, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2009, 366.; Vidjeti i: Kurtović, *Iz povijesti dubrovačkog zaleđa*, 157-166.

¹³⁷ O tome: Ivana Jurčević, „Gospodarske veze bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana“, u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, No. 8, Filozofski fakultet u Splitu, 2016, 143.

¹³⁸ Katastarski popisivači su 1468-1469. godine za Iljasov čifluk naveli da “to su zemlje krstjanina Božičevića u sinoru sela po imenu Dručan, koje je davno kupio od kralja; 3 vinograda: jedan je Bradežin Dol, drugi je Tukluk i treći Kokorina; 1 livada na ljetnom planinskom ispasištu i jedna baština u selu Rapava Šuma koju je držao

popisa jedinstven sigurno da je u praksi bio ustaljen jer je vladar istovremeno bio najveći feudalni posjednik. O tome govori povelja kralja Stjepana Tomaševića iz 1461. godine izdata u Bobovcu u kojoj su vinogradi sa područja Jezera i Jajca predmetom darovanja kraljevom stricu knezu Radivoju Kristiću.¹³⁹ Povelja iz 1434. godine nastala u Podkreševu koju je izdao bosanski vojvoda Juraj Vojsalić, knez Donjih krajeva oko Sane i Vrbasa, govori o vinogradima kao predmetu vraćanja i potvrđivanja imovine vojvodi Pavlu, knezu Nikoli Jurjeviću, knezu Vlatku Jurjeviću i knezu Vuku Vukičeviću nakon otuđenja od vojvode Sandalja Hranića Kosače.¹⁴⁰ Ovi podaci istovremeno su vjeran pokazatelj vinograda u predmetu zaštite i potvrde nepokretne feudalne imovine putem davanja baštine i vjere kojom je jedan vlastelin bivao u trajnom odnosu prema vladaru ili od sebe krupnijem feudalcu.¹⁴¹

U selu *Donja Brda* koje je pripadalo Nevesinju vinograde su stalno držali krstjani.¹⁴² U selu *Rastok*, koje je pripadalo Samoboru, krstjani Milivoj, Radič, Radalko, Vukša, Milivoj (drugi), Radas i Pribko mogli su dati 40 medri mošta, dok se u selu *Dubrave*, koje je također pripadalo Samoboru, dvanaest domova, među kojima su krstjani Radivoj, Radonja i Ratar, mogli dati 65 medri mošta.¹⁴³ U selu *Gornji Grivin* koje pripadalo Dubštici nalazila su se dva „hassa“ vinograda poznata kao „vinogradi Gosta Pribisava“.¹⁴⁴ U selu *Didevo* koje je pripadalo Sokolu nalazila su se četiri „hassa“ vinograda a jedan od njih „određen je na osnovu

krstjanin Brković; **1 vinograd** po imenu Kopčina koji je bio kraljeva svojina (has) i koji je ostao zapušten; 2 njive po imenu Živica, koje su bile kraljeve njive, od kojih je jedna bila iznad puta i dopirala do vinograda a druga je bila ispod puta i dopirala do rijeke Neretve.”, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.godine*, 55.

¹³⁹ “(...) za to mu stvorismo milost našu gospodsku i dasmo mu i darovasmo našim dobrim i dobrovoglnim darom i zapisasmo tim našim otvorenim pismom pod naše velike visuće obistrane pečati: U Luci grad Komotin i polka gnega goru Bočac i ono so Etesom i goru Čurničku i Zaglevac do Seoca i Cvitoviće i Pomiglačje s obi strane Varbasa: sva ta sela š nji(hovi)mi pravimi mejaši i kotari: i u Jajcu i u Jezeru kuće gnegove i mlinove, vartli i **vinograde** i š njimi grad Visući i sa svim priodnici što se gnemu pristoji (...)”, Transkripcija darovnice kod: Emir O. Filipović, „O najstarijem poznatom spomenu grada Tešnja 1441. godine“, u: *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 9, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2018, 331-333.; Vidjeti i: Мрғић-Радојчић, *Доњи Крају*, 268.; Za razliku od Jelene Mrgić, Pavao Anđelić ovih 6 vinograda stavlja u prostor zapadnog dijela župe Neretve uz gornji tok rijeke Neretvice., Anđelić, *Studije*, 105-106.

¹⁴⁰ “(...) I potvr'dismo im' vse liste i tvr'jave, koe imaju od gospode bosan'ske i naših' pr'vih, toi vse zgora pisano; grade, sela, zemlu i vinograde, i drivom', i s kamenom', i s vodami (...)”, Vidjeti: Milko Brković, „Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest makarskog primorja u XV. stoljeću“, u: *Croatica Christiana Periodica, Časopis instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, God. XXI, Broj 39, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1997, 15.

¹⁴¹ Najčešći motiv darivanja zemlje bila je vjerna služba vlastelina. U takvom odnosu i ova vlastela je mogla imati svoje „sluge“ koji su pod njihovom vlašću odnosno vjerno im služe. Kroz povelje, vladar je darovao baštine i „vjeru“ kojom je vlastelin bivao u trajnom odnosu prema vladaocu a kojom je imao ličnu bezbjednost, garanciju da neće biti ubijen, zatvoren ili uzet za taoca, da mu se zemlja neće oduzeti, okrnjiti ili dirati ili njegovo imanje smanjivati odvođenjem ljudi. O tome vidjeti: Sima Ćirković, „Verna služba“ i „vjera gospodska“, u: *Zbornik filozofskog fakulteta*, 6/2, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 1962, 95-112.

¹⁴² *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.godine*, 195.

¹⁴³ Najvjerojatnije da je selo *Dubrave* današnje naselje Dubrave u Kalinoviku., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 253. i 376.

¹⁴⁴ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 559.

carske naredbe Gostu Radinu¹⁴⁵. Krstjani su u selu *Ppar(?)* koje je pripadalo Neretvi mogli dati 8 medri mošta.¹⁴⁶ U selu *Ribić* krstjani su mogli dati 60 medri mošta.¹⁴⁷ U selu *Zaslivje* koje je pripadalo Neretvi jedna baština po imenu *Beljak* bila je u posjedu krstjanina a na njoj je imao jedan vinograd.¹⁴⁸ U selu *Odsek*, koje je pripadalo Neretvi, krstjani su mogli dati 240 medri mošta¹⁴⁹ a u selu *Trebun*, koje također pripadalo Neretvi, krstjani su mogli dati 100 medri mošta.¹⁵⁰ U mezri *Kraje* koja je pripadala Visokom, gdje su obitavali krstjani, nalazio se jedan „hassa“ vinograd.¹⁵¹ I krstajnin Svitac iz sela *Sivča* u okolini Broda imao je jedan vinograd.¹⁵² Ovdje je vrijedno spomenuti istraživanje Tajiba Okića, provedeno u arhivima u Istanbulu, koji je u „Defteru br. 24“ „Defteru br. 212“ i „Defteru br. 5“ našao vinograde poznate kao vinogradi krstjanina Vukote Peričića, vinograde Rađe Susoje u Neretvi u naselju *Cadulj Dol* koji je poznat kao *Pretkucac* a koji se graniči sa vinogradom krstjanina Vukote te vinograd jedne krstjanke po imenu Jelosava.¹⁵³

Vukić sin Mrđe je dijelom katuna Vuka u Polimlju a imao je jedan vinograd u selu *Gorica* u okolini Trebinja.¹⁵⁴ Vojvoda Dadoje (čiji je katun u Primorju) u selu *Turija*, koje je pripadalo Neretvi, je „od davnina“ (i prije uspostave osmanske vlasti) imao vinograd po imenu *Stapno Polje* a vojvoda Petar u Primorju je imao jedan vinograd koji je „od ranije uživao po vlaškom zakonu“.¹⁵⁵ Ovi primjeri posredno govore da su Vlasi iz gornjeg sloja svoje zajednice, kroz različit društveni uticaj, ulazili u red domaće vlastele i svojim bogatstvom mogli priuštiti zemlju i na njoj podizati vinograde. Knez Radoja, koji je predao tvrđavu Sokol, „od davnina“ je imao četiri vinograda na mezri zvanj *Ragavac*.¹⁵⁶ Radivoj Budisalić je u selu *Blatinog*, koje je pripadalo Blagaju, imao tri vinograda.¹⁵⁷ Sanko, učitelj Hercegovog sina, ušao je u osmansku vojsku i na uživanje dobio timar na kojem se nalazio

¹⁴⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 178.

¹⁴⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 386.

¹⁴⁷ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 388.

¹⁴⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 390.

¹⁴⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 450.

¹⁵⁰ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 451.

¹⁵¹ *Sumarni popis sandžaka Bosna*, 87.

¹⁵² Danas Sivča u okolini Zenice., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.godine*, 54.

¹⁵³ Tajib Okić, „Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima“, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, Knjiga XXI-XXII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2003, 158.

¹⁵⁴ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 50-51.

¹⁵⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 91. i 265.

¹⁵⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 361.

¹⁵⁷ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.godine*, 66.; Najvjerojatnije da se radi o Radivoju Budisaliću koji se krajem juna 1419. godine javlja kao jamac Nenka Krajsalića kada se, uz ostale jemce, ovaj obavezuje na vjernost i vazalnost vojvodi Sandalju Hraniću., Više o tome: Esad Kurtović, „Vlasi Nenkovići“, u: *Godišnjak*, Knjiga XXXVIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 36, Sarajevo, 2009, 157.

jedan „hassa“ vinograd.¹⁵⁸ Radonja Vladić je u selu *Orahovo*, koje je pripadalo Foči, imao tri vinograda po imenu Galinovac, Greboča i Olukovača.¹⁵⁹ Knez Herak (najverovatnije knez Herak Vraneš) je u selu *Ošanovići*, koje je pripadalo Viduški, ušao u osmanski timarski sistem i postao uživaoc devet vinograda po imenu Podvornica, Vukajlovina, Podkućac, Kozuš, Dračevica, Radmanovina, Kobac i Vratac.¹⁶⁰ Isti knez je u nahiji Hum uživao jedan vinograd u mjestu zvanom *Mujište*, tri vinograda koje je ranije držao izvjesni Radić u selu zvanom *Hozilja* i u selu po imenu *Bradin* i *Jahnići* te tri vinograda koje su ranije pripadala „nevjerniku po imenu Grgur“.¹⁶¹

Testamenti dubrovačkih trgovaca govore da su se i oni uključivali u bosanske zemljišne odnose i bivali vlasnici vinograda. Tako je Desanka Kovačević-Kojić u izvorima našla dubrovačkog trgovca Petroa Ilića da pored ostale nepokretne imovine u Zvorniku ima i jedan vinograd.¹⁶² Nakon Ilića, vlasnik vinograda u Kozijem Brdu postala je crkva sv. Marije.¹⁶³ Pored crkve kao vlasnika, jedan primjer iz katastarskog popisa 1475-1477. godine, spominje kaluđere manastira Mileševa za vlasnike za koje se kaže da su od davnina držali vinograde.¹⁶⁴ Anđelić u Bjelopčelicama (Bjeločinama) nalazi vinograd Dubrovčanina Maroja Veseokovića ali ne zna da li je imao karakter feudalnog vlastelinstva.¹⁶⁵ Ovo nisu usamljeni primjeri da su Dubrovčani držali nepokretnu imovinu u unutrašnjosti Bosne. U Foči je zemljište zvano *Žabulka* koje je pripadalo crkvi te zemljište Dubrovčanina Živana zvano *Međurječje* koje se vezivalo za crkvu za vrijeme Isa-bega dato muslimanima da ga obrađuju i tu naprave kuće. Jedan vinograd sa tih zemalja dat je ovom Dubrovčaninu kao kompenzacija za spomenutu zemlju.¹⁶⁶

U nekolicini primjera iz katastarskog popisa saznaje se o površini pojedinih vinograda. Tako su u selu *Velji Lug* u okolini Višegrada zasađena dva vlastelinska vinograda od kojih je jedan imao 35 motika loze a drugi 15 motika loze čiji su vlasnici, dolaskom nove vlasti, ušli u posadu tvrđave Višegrad.¹⁶⁷ Ako se uzme da jedna motika loze odgovara parceli koju kopač

¹⁵⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 278.

¹⁵⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 181.

¹⁶⁰ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 404.

¹⁶¹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 361.

¹⁶² Desanka Kovačević- Kojić, „Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967, 31.

¹⁶³ Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, 332.; Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 130.

¹⁶⁴ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 598.

¹⁶⁵ Anđelić, *Studije*, 93.

¹⁶⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 174. i 360.

¹⁶⁷ *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, 220.; Opisivači su se složili u tome da je jedna motika vinograda zahvatala onoliko zemlje koliko je jedan muškarac mogao motikom okopati za jedan dan. Međutim, M. Vlajinac je upozorio na to da je “kakvoća i položaj zemlje, gustina sađenja loze, valjanost oruđa, način kopanja, umješnost i istrajnost u radu mogle biti toliko različite da je rijetko gdje motika zahvatala istovjetnu

može da iskopa za jedan dan, odnosno mjeri od 8 ari ili 800 m², izvor govori da je jedan vlasnik imao vinograd od 28 000 m² ili 28 dunuma a drugi od 12 000 m² ili 12 dunuma. U selu *Seličani* koje je pripadalo Samoboru zavedena su 2 „mulk“ vinograda koji su imali po 3 dunuma a u popisu je jedan dunum iznosio „dužinu užeta od 18 muških rastegalji“.¹⁶⁸ U istom selu 14 „mulk“ vinograda (vinograda u privatnoj svojini) nalazilo se na zemljišnoj površini od 50 dunuma a njihovi vlasnici su posadnici tvrđave Samobor (Vukašin, Ivaniš, Radosava, Branko, Radić, Radašin, Radić (drugi), Zuban, Dobrodko, Radić (treći) i knez Nikola).¹⁶⁹ Da se primjetiti da je ovdje riječ o sitnoj vlasteli koja je obrađivala zemlju i držala vinograde u vlastitoj režiji.¹⁷⁰ Mostar je imao jedan vinograd od 250 dunuma ali njegov vlasnik nije posebno naglašen.¹⁷¹ Katastarski popis iz 1475-1477. godine u dva slučaja razlikuje „male vinograde“. Tako se u selu *Hrasno*, koje je pripadalo Čemlju nalazilo „sedam malih vinograda“ čiji je uživaoc postao Hadžijusufović Skender a njihovi nazivi su *Paprat, Stup, Dvorište, Potput, Vrbica, Pogovine i Kreplja*.¹⁷² I u selu *Drečevica*, koje je pripadalo Blagaju, „kandidati za tvrđavu Blagaj imali su male vinograde“.¹⁷³

Jelena Mrgić je kazala da „vinogradarstvo posredno svjedoči o većoj gustini naseljenosti, jer je zahtijevalo angažovanje većeg broja ljudi i intenzivnije ulaganje radne snage“¹⁷⁴ dok je Miloš Blagojević, računajući na velika ulaganja prilikom podizanja mladog vinograda na većim površinama, kazao da su „poduhvate ovakve vrste mogli preduzimati imućniji zemljoradnici, predstavnici feudalne klase ili bogatiji trgovci po primorskim gradovima.“¹⁷⁵ U opširnom katastarskom popisu iz 1475-1477. godine nalaze se primjeri koji govore o vlastelinskom vinogradu u kojem su radove mogla vidjeti 2 domaćinstva ili vlastelinskom vinogradu u kojem je radove moglo vidjeti 71. domaćinstvo. Jedan primjer dolazi iz sela

površinu”. Tako se u Srbiji pod motikom razumjelo 1000 čokota dok su Osmanlije u jednoj motici računali prostor vinograda zasađen sa 800 čokota. U Popovom polju motika je površina zasađena sa 500 loza dok se u Mostaru motika računala što čovjek uskopa za dan gdje se može 400 loza posaditi. M. Vlainac je u jednom Poljoprivrednom kalendaru za 1892. godinu našao tablicu u kojoj je računato da 1 motika ima 8 ara., Влајинац, *Речник наших старих мера - у току векова-*, III свеска, 632-638.

¹⁶⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 321., 436. i 457.

¹⁶⁹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 321.; Osmanski dunum, je kako nalaze historičari, bio nasljednik bizantskog *modija* kao mjere za površinu od 939,18 m²., O tome: Mrgić, *Северна Босна*, 298.

¹⁷⁰ Babić je kazao da je među vlastelom „moglo biti i *plemenitih ljudi* koji su sami obrađivali svoju *plemenitu baštinu* i sami se koristili plodovima svog, svakako, nevelikog posjeda“ pa se za iste može naslutiti da su podizali vinograde u svojim mogućnostima o kojima su se sami brinuli. U nekoliko mjesta *Poimeničnog popisa sandžaka vilajeta Hercegovina* zavedeni su „mulk vinogradi“ odnosno vinogradi u privatnoj svojini. Takvi vinogradi popisani su u selima *Ošanovići* (današnji Ošanjići kod Stoca), *Čvaljina* (današnjem istoimenom selu na širem području općine Trebinje), *Bastači* (istoimenom selu na širem području Kalinovika) te neubiciranim selima *Popov Dol* i *Ušanovići*., Vidjeti: Babić, *Društvo*, 80.

¹⁷¹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina* 201-202.

¹⁷² *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 396.

¹⁷³ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 457.

¹⁷⁴ Mrgić, *Северна Босна*, 294.

¹⁷⁵ Blagojević, *Земљорадња*, 152.

Radešina koje je pripadalo Borovcu gdje je zasađen jedan vlastelinski vinograd o kojem su se mogli brinuti domaćini iz 8 domova a pored toga proizvoditi svoj mošt. Već se u gornjem dijelu teksta vidjelo da su vlastelinski vinogradi mogli biti zasađeni na manjim ili većim zemljišnim površinama i prije je karakter takve sadnje mogao biti prilagođen karakteru feudalnog posjeda.

Kada su u pitanju vlasnici vinograda, važno je spomenuti i one vinograde čiji je formalnopravni vlasnik od 1371. godine bosanski vladar a zakupnici dubrovački građani. Još su od 10. st. Dubrovčani držali u zakupu zemlje na području Zahumlja i Travunije gdje su podizali vinograde za što su plaćali dohodak pod nazivom *tribut* ili *mogoriš*.¹⁷⁶ Radilo se o vinogradima na području Zatona, Rijeke i Žrnovnice. Nakon isplate zemljišnim gospodarima Popova, humski mogoriš, koji je iznosio 60 perpera, prešao je u ruke bana i kralja Tvrtka I a potom, po ovlaštenju bosanskih vladara, u ruke bosanske vlastele (braće Nikolić, vojvode Radiča Sankovića, vojvode Sandalja Hranića, Grgura Nikolića, Vukašina Nikolića) te kralja Tomaša.¹⁷⁷ Ovdje se radilo o vinogradima koji su pravno vlasništvo slavenskih vladara ali Gregor Čremošnik je dobro kazao da u srednjovjekovnom Dubrovniku „niko više ne misli na formalnopravnu stranu posjeda zemalja u okolici grada gdje se zemlje prodaju i daju pod zakup, kao da se radi o pravnom posjedu Dubrovčana, a ne samo o najmljenim zemljama.“¹⁷⁸

Život sa vinogradom

Konstantin Porfirogenet je (između 948. i 952. godine), posluživši se primarnim izvorima, uočio važnost vinograda na ovdašnjim prostorima ne izostaviši naglasiti iste kada je izoštravao vizuelnu sliku Carstva koja je trebala služiti kao upustvo njegovom sinu kada preuzme vlast kazavši da „grad Raguza (Dubrovnik) leži između dvije zemlje Zahumljana i Travunjana, a imaju (stanovnici) svoje vinograde i u jednoj i u drugoj zemlji i plaćaju arhontu Zahumljana 35 nomizmi, a arhontu Travunije 36 nomizmi“.¹⁷⁹ Četiri stoljeća kasnije, vinogradi (sa područja Humske zemlje i Trebinja) na koje je ukazao ovaj bizantski car postat

¹⁷⁶ Termin „tribut“ latinska je terminologija kojom su se koristili Dubrovčani dok se termin „mogoriš“ prvi put javlja u povelji kralja Radoslava 1234. godine. Humski mogoriš isplaćivan je za Zatonске i Riječke vinograde a trebinjski za vinograde u Žrnovnici. Ovaj zakup padao je na posjednike „patronata“ koji su davali 4 groša i „polovnike“ vinograda koji su davali 1,5 groš. Nakon šesto godina, padom Bosne pod osmansku vlast 1463. godine, Republika sv. Vlaha konačno je oslobođena tog dohotka., Više o tome: Михаило Динић, *Дубровачки трибути: Могориши, Светодмитарски и Конавоски доходак*, Провизиум браће Влатковића, Томови књиге 48-86, Глас Српске краљевске академије, Српска краљевска академија, 1935, 713-726.

¹⁷⁷ Hronologiju uzimanja tributa vidjeti kod: Pavao Anđelić-Marijan Sivrić-Tomislav Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral-Zajednica izdanja “Ranjeni labud”, Knjiga 101, Stećak, Knjiga 3, 42.

¹⁷⁸ Čremošnik, *Vinogradarstvo*, 16.

¹⁷⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије- Том II*, Обрадио Божидар Ферјанчић, Уредник Георгије Острогорски, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, Књига СССXXIII, Византијски институт, Књига 7, Издавачка установа "ХТА", Београд, 1959, 36.

će formalnopravno vlasništvo srednjovjekovne bosanske države sa ostalim vinogradima koji su ušli u njene okvire kada ona doseže svoj najveći teritorijalni opseg. Proizvodnja u dodiru sa šumskim rubovima i blizinom riječne vode u jeku vinogradarske revolucije u Humskoj zemlji, Trebinju i daljoj kontinentalnoj unutrašnjosti popraćena je tada povoljnim klimatskom uvjetima koja su nakon hladne i vlažne klime u 6. st. davala topla razdoblja egzistencijalno ugodnija za čovjeka.¹⁸⁰ Istina, Evropa je u 14. i 15. stoljeću prolazila kroz topla ljeta, ozbiljne suše i blage zime a potom kroz duge, hladne zime, ozbiljnu vlažnost i poplave koje su mogle potrajati četiri, pet godina ili više. Takva naizmjenična klima bila je uključena u niz faktora a ponajprije u službu čovječijem zdravlju i ekonomiji.¹⁸¹ Engleski klimatolog Huber Horace Lamb primjetio je da cijene žita i berbe na jugu Evrope u tom periodu nisu osjetile grubost godišnjih doba koju su osjetile zemlje na sjeveru.¹⁸² Takvom zaključku u prilogu su već spomenuti viškovi dubrovačkih berbi i kulminacija vinogradarstva u kontinentalnom bosanskom području. I izrazita srednjovjekovna vrelna mogla je donijeti nedostatak vode i umanjiti proizvodnju. Međutim, osim što je pratio dva glavna karavanska puta (Drinski i Neretvanski), svojim najvećim dijelom vinski put u srednjovjekovnoj Bosni pratio je naseljena mjesta u blizini riječnih dolina i brojnih vodotoka na površini koja je svojim najvećim dijelom prekrivena šumom koja je mogla ublažavati vrela i suha ljeta jer poznato je da šuma stvara klimu koja utiče na bliži i dalji okoliš a posebno na vinogradarsku kulturu.¹⁸³

Čovjek je svojim radom na zemlji stvarao historiju u kojoj se ogledala njegova socijalna i ekonomska dimenzija življenja a jedan primjer dao je čovjek iz okoline utvrđenog Bobovca

¹⁸⁰ Za srednjovjekovni topli period učestali su i nazivi "srednjovjekovni klimatski optimum" ili "srednjovjekovna klimatska anomalija". Više o srednjovjekovnoj klimi u domaćoj historiografiji: Krešimir Kužić, „Klimatski ekstremi na području hrvatskih krajeva od početka 7. stoljeća do 1104. godine i njihove posljedice“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. Serija-svezak 41, Zagreb, 2014.; Jelena Mrgić je okvirno uzimajući kazala da je „topli period trajao od oko 850/1000. do oko 1200/1300. da bi uslijedilo zahlađenje od oko 1550. do oko 1850.“ godine., Jelena Mrgić, *Zemlja i ljudi- Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, Equilibrium, Beograd, 2013, 53.

¹⁸¹ Promjenjiva klima u 14. st. Evropi je u periodu od 1310. do 1319. godine donijela glad i ekonomske poteškoće, 1320-tih i 1330-tih suhoće a potom 1340-tih kišna ljeta širom centralne i zapadne Evrope. Potom, 1348. godine ponovo je klima donijela vrućine ali i „crnu smrt“. Jedna od najstrašnijih bolesti toga perioda a povezana sa vremenom bio je ergotizam nikao u pocrnjenim žitaricama u vlažnim i kišnim žetvama. H. H. Lamb piše da je čak i najmanji dio otrovnog zrna pečen u hljebu izazivao bolest. Epidemije su bile takve da bi cijelo stanovništvo jednog sela trpjelo konvulzije, halucinacije, gangrenu, pobačaj i smrt. Takva epidemija bi uhvatila čak i domaće životinje. Godine 1348-1350. uslijedila je velika „crna smrt“ od koje je podleglo više od trećine evropskog stanovništva. Šezdesete godine 14. st. donijele su topla i suha ljeta dok je u Istočnoj Evropi bilo problema sa toplinom i sušom u cijelom stoljeću., O evropskoj klimi u srednjem vijeku vidjeti: Huber Horace Lamb, *Climate, History and the Modern World*, Second edition, Rautledge, London and New York, 1982, 1995, 170-190.

¹⁸² Lamb, *Climate*, 187-188.

¹⁸³ O tome vidjeti: Slavko Matić, "Značenje šuma za poljoprivrednu proizvodnju", u: *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, sv. 6, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Bjelovar, 2012, 47.; Srednjovjekovna Hercegovina, za razliku danas, bila je pokrivena šumama sve dok u 16. st. kada je nastala masovna sječa za povećane potrebe osmanske vojske i njene flote., Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 97.

koji je, u nastojanju ekonomske održivosti, pružio vinovu lozu preko visoke padine nastojeći ovladati njome i postati njezin gospodar. Jedno pismo iz 1502. godine, koje iako govori o potrebi potvrde granica zemlje sa tvrđavom Bobovac, pokazuje u kakvom je krajoliku čovjek stvarao plodove svoga rada. Zahvaljujući ovom pismu saznaje se da su vinogradi podignuti i na jednoj od stijena južno od kraljevske prijestolnice gdje je krajolik oblikovan potokom koji gleda u klanac „koji ide sredinom stijena (...) prema Ljestovačkim glavicama (Ljestvačkom stijenom op.a. N.K.DŽ.) pa po stijenama do vinograda. Onda do drugog vinograda na stijenama, odatle opet do stijene, gdje se orlovi legu (...)“.¹⁸⁴

Uz borbi za ekonomsku održivost, najvažniji događaj u životu srednjovjekovnog čovjeka bila je smjena godišnjih doba koja su donosila sezonu sjetava i žetava a koja su bile najbitnije podjele unutar srednjovjekovnog vremena koje je okarakterisanom vremenom „dugog trajanja“, „čekanja“, „strpljenja“, „nedogađajnosti“, „sporosti“ i „nepomičnosti“.¹⁸⁵ Zemljoradnički kalendar i agrarna godina pratili su smjenu godišnjih doba i vegetativne cikluse biljaka a zatim naknadno se povezivali sa kršćanskom kalendarskom godinom ispunjenom kršćanskim praznicima.¹⁸⁶ Jedan od sačuvanih primjeraka srednjovjekovnog kalendara je i onaj iz Misala Hrvoja Vukčića Hrvatinića sa početka 15. st. koji na četiri minijature govori o radovima u vinogradu u mjesecu februaru, avgustu, septembru i oktobru. Na minijaturi za mjesec februar obrezuje se vinova loza sa čvrstog čokota (Sl. 5) dok se na minijaturi za mjesec avgust pripremaju bačve za berbu grožđa koje su različitih veličina i izdužena oblika (Sl. 6). Alegorija za mjesec septembar daje „veseo prizor na kojem vinogradar jednom nogom gazi grožđe, u lijevoj ruci drži grozd, a desnom prinosi bobu u usta“ (Sl. 7). Na minijaturi za mjesec oktobar „čovjek upravo sjedeći otače vino iz visoke bačve u manju posudu u kojoj je uzavrio mošt. Desna mu ruka počiva na koljenu, a lijevom pritišće polugu koja pospješuje isticanje vina“ (Sl. 8).¹⁸⁷

¹⁸⁴ Pismo je našao Hamdija Kreševljaković u selu Dragovići nedaleko od kraljevskog grada Bobovca čiji je prevod dao Mehmed Handžić. Vidjeti: Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1953, 17-18.

¹⁸⁵ O poimanju srednjovjekovnog vremena vidjeti: Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 34.; Мргич Радојчић, *Северна Босна*, 304. Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada* (Prevod Gordana V. Popović), Golden marketing, Zagreb, 1998, 235.

¹⁸⁶ Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 235.

¹⁸⁷ Detaljnu analizu svih dvanaest mjeseci vidjeti kod: Marija Pantelić, *Povijesna podloga iluminacije*, 68-70.; Iluminacije ovom radu ustupio je Ivan Ferenčak sa Filozofskog fakulteta u Zagrebu snimljene na osnovu: *Missale Hervoniae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*, Faksimil + Transcriptio et commentarium, Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anisa Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefan, Staroslavenski institut „Svetozar Rittig“-Mladinska knjiga-Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Zagreb-Ljubljana-Graz, 1973.

Slika 5 | FEBRUAR- Hrvojev misal,
f. 144.v, snimio Ivan Ferenčak

Slika 6 | AVGUST- Hrvojev misal,
f. 147.v, snimio Ivan Ferenčak

Slika 7 | SEPTEMBAR- Hrvojev misal,
f. 148.r, snimio Ivan Ferenčak

Slika 8 | OKTOBAR-Hrvojev misal,
f. 148.v, snimio Ivan Ferenčak

U srednjovjekovnom selu *Tati*, koje je pripadalo župi Osanici, domaćini Ivko i Radko mogli su dati 31 medar mošta i pored toga saditi pšenicu, raž, proso, zob, zeleno povrće te držati pčele i sitnu stoku.¹⁸⁸ Loza je oplemenjivana na način da je domaćin obrezuje poviše korjena koju je, osim pružanja duž pritki u vinogradima, puštao da raste do znatne dužine uz vočke ili kakvo drugo drvo. U Dubrovniku se loza koja bi se puštala da raste do znatne dužine nazivala *odrina* (*pergola* ili *pergula*) a na području Kotora *loza na svodove* (*vinea in cameris*).¹⁸⁹ Miloš Blagojević je primjer takve sadnje nazvao „primitivnijim oblikom gajenja“ dok je u savršenijim oblicima vidio pružanje loznica uz pritke ili po naslonima koji su pravljani od drvenih oblica i soha.¹⁹⁰ Da je sadnja na svodove ili uz drveće bila poželjna vidi se iz pisanja prvog srednjovjekovnog poljoprivrednog pisca Piero de' Crescenzia iz Bolonje u djelu *Liber ruralium commodorum* koji je 1305. godine pisao o zaštiti grožđa na način da se plete po drveću, da se sadi u blizini trešnje ili kakvog drugog drveta ili da loza bude posađena oko kuće sa svih strana tako da pokrije cijelu građevinu te da se u samoj bašti prave velika skloništa od mrtvog drveta ili živih stabala koji su pokriveni lozom.¹⁹¹ Takva sadnja u srednjovjekovnoj Bosni mogla je biti učestala uz kuće i zemljište male površine o čemu govore nazivi vinograda u prvim katastarskim popisima (*Nahodkuće*, *Podkućac*, *Podkrušnica* i sl.). Kasnije će takvu lozu u dosta mjesta Hercegovine i Bosne zapaziti osmanski putopisac Čelebi pišući o kućama okruženim vinogradima i baštama. On je tako, među ostalim mjestima, prolazeći vinorodnom Fočom pisao da su sve do obale rijeke Drine nanizane kuće koje imaju vinograde.¹⁹²

Oplemenjivanju zemlje pri sadnji vinove loze mogao je služiti budak ili trnokop korišten za dublje kopanje i pripremu zemljišta, alatka slična motici koja je imala jedan ili dva masivna kraka sa ušicom i drvenu dršku. Za zaoravanje i prevrtanje zemlje koje je trebalo dobiti vazduh, svjetlost i vlagu korišteno je ralo (oruđe drvene konstrukcije sa simetričnim metalnim raonikom) i plug (složenije oruđe sa asimetričnim raonikom i crtalom) koje je

¹⁸⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 206.

¹⁸⁹ Благојевић, *Земљорадња*, 142-143.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ Piero de' Crescenzi je pisao da je na drvetu trebalo načiniti otvor u koji bi se ugurala loza a otvor zatvoriti voskom ili blatom tako da sunce, kiša ili vjetar ne ometaju ovo spajanje. Kada bi se drvo vinove loze u potpunosti spojilo sa drvetom, loza bi se obrezivala blizu kore tako da se hranila sokom iz drveta., Piero de' Crescenzi, *Liber ruralium commodorum* (Book on Rural Arts): Book 8 On Pleasure Gardens, Text and translation Johanna Bauman, Studies in the History of gardens and Designed Landscapes, 2002, 99-141.

¹⁹² Prolazeći Fočom putopisac je zabilježio: „Prostire se uzduž obale velike rijeke Drine, od istoka prema zapadu. S jugoistočne, južne i zapadne strane, u daljini koliko može top dobaciti, nalaze se šumom bogate planine s ogromnim drvećem. Veliki šehar se nalazi u polju, na ravnom i prostranom mjestu. Sve do obale rijeke Drine nanizane su prostrane kuće, sa prizemljem i na sprat. Zidane su od tvrdog materijala, a imaju i **vinograde**.“, Čelebi, *Putopis*, 399.

pokretala stočna zaprega.¹⁹³ Vinova loza sjekla se kosirom koji se može vidjeti i na minijaturi za mjesec februar Hrvojevog misala.¹⁹⁴ Bačve i burad za cijedenje, fermentaciju mošta i čuvanje vina, mogle su biti izrađene različite dužine i oblika od hrastvog ili kakvog drugog drveta dok bi se pri najveselijem trenutku u vinogradarskoj godini na leđa stavljali pleteni sepeti ili bi se grožđe odlagalo u pletene korpe.

Slika 9| OSTACI RAONIKA, lokalitet Milakov Do, općina Ilijaš, snimila Naida Kovačević-Džigal, 2018.¹⁹⁵

U srednjovjekovnom protoku vremena vinogradi su zahtjevali stručnu radnu snagu i nekoliko specijalističkih radova u tačno određeno vrijeme. U tabeli ispod poredani su vinogradarski radovi i svetkovine (u srednjovjekovnoj Bosni) karakteristični za pojedine mjesece u jednoj agrarnoj godini:

<i>mjesec</i>	poslovi	svetkovina
<i>januar</i>	opravka vinogradarskih alatki; priprema pritki za vinovu lozu; odmaranje vinograda	
<i>februar</i>	obrezivanje vinove loze; tramljenje; sadnja mladica vinove loze (u Primorju), obrezivanje prošlogodišnje loze (u Primorju);	Sveti Trifun: 01. februar, zaštitnik vinove loze

¹⁹³ Desanka Kovačević-Kojić naglasila je da se u Bosni plug ne pojavljuje do kraja 14. st. ili u drugoj polovini 15. vijeka. Spomen primjene pluga u poljoprivrednim radovima nalazi u najranijim osmanskim izvorima iz kanunname o rudniku Fojnici i njegovim pomoćnim rudnicima Deževici i Dusinu iz 1489. godine.; Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj*, 128.; Vidjeti i: Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 69.

¹⁹⁴ O srednjovjekovnom poljoprivrednom alatu: Marko Popović, "Алати", у: *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Тирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999.

¹⁹⁵ Na nalaz je upozorio Salhudin Matoruga koji je prilikom dovođenja puta do svog imanja iskopao ostatke ovog raonika. Neposredno uz put nalaze se ostaci suhozidine i toponim „Vina“. Radi izbjegavanja proizvoljnosti skrenut će se pažnja stručnjacima koji bi mogli obići teren i datirati nalaz. Snimak je svakako zahvalan zbog najbliže rekonstrukcije jer se njegovi prvobitni oblici nisu primjetno mijenjali do industrijskih početaka.

<i>mart</i>	prvo okopavanje prošlogodišnje loze (do 15. marta u Primorju), sadnja mladica vinove loze (u unutrašnjosti zemlje), obrezivanje prošlogodišnje loze (u unutrašnjosti zemlje), đubrenje	početak korizme
<i>april</i>	u Primorju plijevenje, čišćenje od trave, drugo okopavanje, postavljanje pritki i vezivanje; u unutrašnjosti đubrenje, prvo okopavanje (do 15. aprila)	40 dana korizme Uskrs
<i>maj</i>	u Primorju zalamanje vinove loze; u unutrašnjosti postavljanje pritki i vezivanje	
<i>juni</i>	u Primorju treće okopavanje (do 15. juna), u unutrašnjosti drugo okopavanje i zalamanje vinove loze, plijevljenje	Sveti Vid: 15. juni Sveti Petar i Pavle
<i>juli</i>	plijevljenje; pripremne radnje za nadolazeću berbu; izrada bačvi	
<i>august</i>	izrada bačvi; prva berba od 15. augusta; cijedenje soka	Uznesenje blažene djevice Marije, 15. august
<i>septembar</i>	berba grožđa do 28. septembra; cijedenje soka	Rođenje blažene djevice Marije (08.9.); Sveti Mihovil (29. 9.);
<i>oktobar</i>	kušanje mošta; trampljenje zemljišta za vinovu lozu nakon prvih kiša: prekopavanje, čišćenje od žila, rastinja i kamenja	isplata tributa Dmitrovdan, 26.10.
<i>novembar</i>	odmaranje vinograda	Svi Sveti, 01. novembar
<i>decembar</i>	odmaranje vinograda	Božić

Vlasnici vinograda davali su imena očevini od koje je živio da bi se izdvojila, naglasila i razlikovala. O tome govore imena nekih od vinograda izdvojenih iz katastarskog popisa 1475-1477. godine. To su: *Beripotok, Bila Njiva, Bračac, Bresnica, Crnka, Dvorište, Gluvac, Grkodol, Gusti, Jelenjak, Junjak, Kobac, Konjepasica, Nadput, Paprat, Peščalići, Podcrkađe, Podkraj, Podkućac, Podvornica, Pogovine, Potput, Pridvorac, Prisoje, Radmanovina, Ravan,*

Rulinac, Sad, Slišanj, Stotubine, Vinine, Vratac, Vrbica, Zvonik i sl.¹⁹⁶ Katastarski popisi pokazuju da su neki toponimi najprije korišteni za nazive vinograda a potom za nazive njiva nakon prestanka sa proizvodnjom. To su: *Vinak, Vinište, Vinograd* i *Vinjak*.¹⁹⁷ I ojkonimi *Vina, Vince, Vinica, Vinicka, Vinino* i *Vinjani* govore o proizvodnji među domaćinima sela.¹⁹⁸

Slika 9 | SUHOZIDNA BAŠTINA KONAVALA, Duba Konavoska, snimila Anita Trojanović

Na primjerima iz *Statuta grada Dubrovnika* ogledaju se i maniri u vinogradima čija običajna praksa mora da je postojala i na oblasti Humske zemlje o čemu svjedoče materijalni ostaci suhozidnih krajolika. Tako se do vinograda dolazilo ustaljenim putem ili ako se moralo prolaziti tuđom međom, vlasnik međe bi određivao kuda će se prolaziti.¹⁹⁹ Ukoliko bi vinograd graničio sa tuđom međom, pravio se suhozid i ostavljao se jedan lakat zemlje duž međe koja se čistila motikom ne dirajući u tuđe (Sl. 9).²⁰⁰

¹⁹⁶ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 254, 276, 292, 364, 379, 390-391, 395-396, 404, 461, 471, 490, 494, 555.

¹⁹⁷ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 411, 428, 441, 443.

¹⁹⁸ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 87, 333, 395, 464. U selu Mijakovići jedna njiva nosi naziv "Vina" koja gleda u zaselak Juse gdje je njiva po imenu "Bačvar" što upućuje na aktivnu vinku proizvodnju u neposrednoj blizini kraljevskog grada Bobovca.

¹⁹⁹ „Hoćemo da svaki vlasnik vinograda ima put kojim će ići do svog vinograda kuda je od starine išao, a ako ga nije imao od starine, onaj koji tu zemlju obrađuje, sam će mu ondje odrediti put kuda mu se sviđi. Putovi pak koji su bili od starine, moraju ostati (...).“, *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*, 307.

²⁰⁰ „Ako neki vinograd ili zemlja budu poviše neke međe, a neko ispod te međe ima vinograd ili zemljište, vlasnik tog zemljišta ili vinograda što je ispod međe, ako bude htio napraviti suhozidinu, može je napraviti na svome, a tu među čistiti nožem i srpom. A dužan je staviti jedan lakat zemlje duž rečene međe za mrgin, koji može čistiti motikom ne dirajući prije spomenutu među.“, *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*, 307.

Neki vinogradi imali su i svoja kućišta. Tako se u mezri *Zalug*, koje je pripadalo tvrđavi Kobra(?), spominje vinograd kojeg je zasadio Herceg i u njemu jedno kućište.²⁰¹ Čifluk izvjesnog Baraka pripadao je Sokolu a „na njemu je imao dva napuštena vinograda koja je držao, 1 kućište, 1 baštu i njive koje se nalaze iza pazara Foče i ispod Jošanice“.²⁰² Takve jedinice poznate su u primorskim vinogradima koje su služile za stalni i sezonski boravak, za zaštitu čuvarima vinograda (pudarima), stan za vlasnike vinograda i njihove zakupnike.²⁰³ Može se naslutiti da su ova kućišta u pojedinim vinogradima služila za zaštitu, naročito u ljetnim mjesecima kada rađa grožđe i kada se bliži vrijeme njegove berbe, ili u prilikama kada su vinogradi bili udaljeni od stalnog mjesta boravka. Statuti primorskih gradova „strogo su propisivali djelatnost posebnih službenika čuvara polja (pudara), čija je dužnost bila spriječiti svaku moguću štetu u poljima i vinogradima te prijaviti i kazniti počinitelje.“²⁰⁴ Izvori govore o pudaru u Srebrenici, što ne znači da ovih službenika nije bilo u unutrašnjosti srednjovjekovne Bosne posebno kad se radilo o vinogradima i usjevima u kraljevom domenu ili domenu nekog feudalca.²⁰⁵

U sedmičnim poslovima agrarnog radnika nedjelja je bila neradni dan predviđen za odlazak u crkvu na liturgiju, posjetu umrlim srodnicima i boravak u kući.²⁰⁶ Svakako je nedjelja proticala u primjeni vina kako u crkvenim ritualima tako i u njegovoj konzumaciji na nedjeljnom ručku a onaj koji bi se ogriješio o nedjelju mogao je očekivati Božiji gnjev u stradanju vinograda i ljetine.²⁰⁷ Ipak, berba grožđa od sv. Marije u avgustu (15. 8.) do sv. Mihovila u septembru (29. 9.) nije se smatrala suprotnim od općih načela nedjelje kao

²⁰¹ “Mezra Zalug (danas selo Zalug u općini Pljevlja ap.o.) pripada tvrđavi Kobra?. To je čifluk koji je bio hasa čifluk Hercegov. Vinograd koji se na njemu nalazi također je Herceg zasadio i u njemu ima jedno kućište (...)”, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 583.

²⁰² U ovaj čifluk ulazila su i neka “napuštena kućišta” i njihova okolica “te u okolici spomenute Ustikoline vinograd Tvrta koji je ostao pust”. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 363.

²⁰³ Josip Lučić je tragao za značenjem pojedinih latiniteta iz okolice srednjovjekovnog Dubrovnika, sa poljoprivrednog područja, sagledavajući građu do druge polovine 14. st. Tako je za latinitet “capanna” našao da je koliba (kućica) u vinogradu koja služi kao zaštita čuvarima vinograda, za stalni ili sezonski boravak “Villa” bi bila kuća u polju koja bi služila za stanovanje ili kao hambar. “Curia” je predstavljala gospodarsku zgradu sa dvorištem, sa prostorijama za alat, stajama, konobama, spremištima za sijeno, urod i sjeme. Vidjeti: Josip Lučić, “Prinosi građi srednjovjekovnog latiniteta (capanna, casale, curia, homo, domus, rusticus, sella, villa, villanus)”, u: *Arhivski vjesnik*, Vol. 9. No 1., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1966, 285-296.

²⁰⁴ Gordan Ravančić, “Životinje u statutarnim odredbama i svakodnevnici srednjovjekovnih dalmatinskih komuna”, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Urednici Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić-Vekić, Zavičajni muzej Poreštine-Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli-Državni arhiv u Pazinu, Poreč, 2015, 109.

²⁰⁵ Kovačević-Kojić, *Gradski život*, 306.

²⁰⁶ O nedjelji: Станоје Бојанин, "Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији", у: *Споменица академика Симе Турковића: Нотаге то Academician Sima Ćirković*, Главни и одговорни уредник Срђан Рудић, Зборник радова, Књига 25, Историјски институт, Београд, 2011.

²⁰⁷ Бојанин, *Недеља*, 317.

neradnog dana.²⁰⁸ Seljak je i u zimskim blagdanima, za vrijeme Božića, mislio na svoj vinograd pa je u otvor badnjaka koji bi napravio sipao vino a od ugarka i pepela izgorjelog badnjaka pravio ralo da bi zaštitio ljetinu od grada ili bi pravio krstove koje je odnosio u vinograd.²⁰⁹ Kako su između agrarnog i kršćanskog kalendara mjesto našli i slavenski paganski predhodnici, čovjek je u strahu od nevremena vjerovao da će *kresnik* (*krsnik*) čuvati njegov vinograd i boriti se protiv gradonosnih oblaka koje šalje *lamja*.²¹⁰ Vidjeti dugu na nebu bio je dobar znak jer ako se ne bi dugo pojavljivala očekivala bi se slaba ljetina, suša i glad. Crvena traka na dugi značila je crveno vino pa ako bi ona bila široka govorila je o dobroj berbi grožđa.²¹¹ Kraj radova u polju i vinogradu obilježavan je na praznik Dmitrovdan koji je padao 26. oktobra. Tada se ulazilo u novo godišnje doba u kojem je vinograd mirovao a seljak odmarao. Bio je to i formalni krajnji rok za isplatu tributa.

Najveći udarac koji je mogao zadesiti srednjovjekovnog vinogradarskog privređivača, pored vremenskih nepogoda, jeste i sječa njegove berbe. Koliko je u nesreći koju je zadesila zemlju teško padao gubitak berbe i ljetine pokazao je herceg Stjepan Vukčić Kosača koji je krajem 1464. godine pisao da „Gdje je prošao ovaj pas (oslovljavajući tako sultana Mehmeda op.a N. K. Dž.) uništio je žita, vinograde, ostavio je samo голу zemlju, razorio i sve mlinove (...)“.²¹² Nešto prije toga, 1459. godine kada se kralj Tomaš vratio sa sabora iz Segedina zatekao je Osmanlije u svojoj zemlji pa je u pismu Ivanu Vitezu, savjetniku ugarskog kralja Matijaša, kazao da su se osmanski vojnici „ponašali kao nikad ranije: nanosili štete, otimali imanja, palili kuće, sjekli voćke i vinograde (...)“.²¹³ Kasnije će, prolazeći Bosnom, Benedikt Kuripešić 1530. godine u duhu kršćanina kojem je teško padala osmanska vlast kazati: „Vidi se i to da je Bosna za vrijeme hrišćana bila vrlo lijepa i dobro obrađena zemlja. Vinova loza

²⁰⁸ Isto, 330.

²⁰⁹ Više o tome vidjeti: *Slovenska mitologija (enciklopedijski rječnik)*, Redaktori Svetlana M. Tolstoj/Љубинко Раденковић, Зептер Бок Ворлд, Београд, 2001, 305.

²¹⁰ U enciklopedijskom riječniku slovenske mitologije *kresnik* (*krsnik*) je definisan mitološkim likom “izuzetnih sposobnosti koji čuva svoj kraj i bori se protiv predvodnika gradonosnih oblaka i oluja. Kresnik koji pobjedi u toj borbi donosi svojoj zemlji sreću i blagostanje a u zemlji pobijedenog kresnika polja ne rađaju, u vinogradima je slaba berba a ljudi stradaju od zaraznih bolesti.”; *Lamja* (*hala, aždaja, zmija, zmaj, drakon, siva ili boja magle lamja*) je “višeglavo proždrljivo čudovište koje odnosi rod sa njiva i vinograda, izaziva olujne nepogode, a može da proždire ljude i njihove konje. Ona je demon koji se spušta u vidu dugotrajne magle na polja ili vinograde kada su u cvijetu i odnosi njihovu plodородnost.”, Vidjeti: *Slovenska mitologija*, 305, 329-330.

²¹¹ Interpretacija je poznata na cijelom južnoslavenskom području a naročito u Hrvatskoj., Vidjeti: *Slovenska mitologija*, 167.; Krešir Kužić je srednjovjekovni kruh, vino i ulje definisao “temeljnim prehrambenim svetim trojstvom pučanstva karakterističnim za cijeli dio Mediterana” pa ne čudi što je molitva i strepnja od propasti ljetine i berbe bila “sastavni dio života svakog poljodjelca”, Krešimir Kužić, *Klimatski ekstremi*, 112.

²¹² „Dove che e passato questo cam per el suo paese, ha desfacto biave, vigne, solo h lassata la terra nuda e desfacti tuti li molini (...)“, Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike/Monumenta spectantia historiam slavorum merodinalium*, Knjiga X od 1453. do 1469., Zagreb, 1891, 288.

²¹³ Šunjić, *Bosna i Venecija*, 299-300.

rasla je na mnogo mjesta, a sada se sadi samo oko Višegrada i Novog Pazara. Govore da je ima prema moru i u pravcu prema Savi i Dunavu, gdje su velike ravnice i zemlja dobro obrađena.²¹⁴ Ipak bi se uzroci u kraju priče o vinogradarstvu u Bosni trebali tražiti u zahlađenju a ne u vjerskim zabranama, na koje upozorava Jelena Mrgić, uzrokovanom u promjenama u sunčevoj radijaciji kada je vinova loza, kao najosjetljivija biljna vrsta, osjetila promjene vremenskih i klimatskih prilika koje su u ranoosmanskoj Bosni dovele do skoro potpunog nestanka vinogradarstva i zamjene vina sa rakijom šljivovicom gdje je šljiva za razliku od grožđa imala veću sposobnost preživljavanja u novonastalim uvjetima.²¹⁵

²¹⁴ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Preveo sa njemačkog Đorđe Pejanović, Svjetlost, Sarajevo, 1950, 36.

²¹⁵ Jelena Mrgić upozorava da se pad proizvodnje vina ne može objašnjavati vjerskim zabranama jer u ranoosmanskoj Bosni dolazi i do pada pšenične proizvodnje te njene zamjene za druge otpornije žitarice. Vidjeti naslove: Jelena Mrgić, *Zemlja i ljudi- Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, Equilibrium, Beograd, 2013, 50-62.; Jelena Mrgić, „Wine or Raki-The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia“, in: *Environment and History*, 17-4, The White Horse Press, Winwick, 2011, 613-637.

Zaključak

Dubrovačka izvozna politika vezala je bosanskog potrošača za svoje vinorodno tlo tako da je vino u srednjovjekovnu Bosnu iz ostatka mediteranskog svijeta moglo stići samo posrednim putem i specijalnim pošiljkama. Zavidan uvoz vina sa dubrovačkog distrikta dijelom je vanjske trgovinske politike tokom 14. i prve polovine 15. st., eksploatacije rudnog bogatstva, razvoja trgova, gradova i gradske privrede, otvaranja bosanske vlastele prema poslovnom svijetu i porasle kupovne moći bosanskog društva koje dolazi kao posljedica obrazovanja novog plemstva iz reda krupnijih trgovaca. Srednjovjekovno domaće vino dovoženo je i prodavano u gradskoj sredini i na trgu, sedmičnom seoskom pazaru, vašarima i sajmovima na kojima se okupljao svijet, trgovao, razmjenjivao vijesti i ideje. Njegovom proizvodnjom i kupovinom svoju dalju primjenu imalo je u domaćinstvu, medicini i općoj potrošnji kao sastavni dio života i potrošačka navika. Svaka posebna prilika bila je povodom njegovog ispijanja i zdravice. Počastiti vinom bilo je izrazom dobro obavljenog posla ili pregovora, povjerenja, zadovoljstva i naklonosti. Na bosanskom dvoru čuvano je u podrumima o kojima se starao peharnik kao osoba vrlo bliska banu i kralju koji je konzumirao vino iz skupocjenog posuđa u koje se točilo isključivo iz ruku ovoga službenika. Vino je bilo povodom okupljanja poslovnog, stranog i domaćeg svijeta u „kućama“ i gradskim krčmama gdje se vršila njegova prodaja na malo. Simbolom je Kristove krvi i Uskrsnuća, sjedinjenja vjernika sa Kristom i postajanja dijelom kršćanske zajednice a njegova desetina približavanje Bogu nadajući se Njegovoj milosti i polju sa rodom.

Vinogradi u srednjovjekovnoj Bosni dijelom su krajolika na pogodnom i bogatom reljefnom tlu, na primorskom području sa dugom tradicijom i kontinentalnom području uz brzu urbanizaciju. Vinogradi u srednjovjekovnoj Bosni su dijelom razvoja feudalizma, doprinosa crkvi i liturgiji, povoljnih klimatskih uslova, isključenosti pokretanja stanovništva i vezanosti za zemlju njegovog oplemenjivača. Zabilježeni su u gotovo svim oblastima koje su ušle u sastav srednjovjekovne bosanske države dok su naročito podizanje pokazali u riječnom području Zenice, Kaknja, Konjica, Mostara, Trebinja, Foče, Goražda, Višegrada, Zvornika i Tuzle. Svojim najvećim dijelom ležali su na vlastelinskoj zemljišnoj rezervi gdje su predmetom proizvodnje u vlastitoj režiji, izdavanja pod zakup, darovanja i potvrđivanja. Njegovi vlasnici našli su se u svim slojevima bosanskog društva od zavisnih seljaka do vladara. U doprinosu njegove sadnje uključeni su krstjani, predstavnici Vlaha, sitnija i krupnija vlastela pa i dubrovački poslovni svijet. Specijalističe radove u vinogradima osjetile su ruke zavisnih seljaka koji su se brinuli i o feudalčevoj i svojoj lozi, strahovali od grada i

nevremena, radovali se berbi i prinosili dio od proizvedenog mošta. Vezajući se za zemlju, vezali su se i za vinograd oblikujući njegovu lozu uz pritke ili puštajući jednostavno da raste uz kakvo drvo ili drvene stubove, iznalažeći prostora na skućenoj zemlji, živeći u jednom nepomićnom i nedogađajnom vremenu u kojem je rezultat uzgoja berba grožđa od Sv. Marije u avgustu do Sv. Mihovila u septembru, kušanje mošta u oktobru i ispijanje vina u zimskim blagdanskim danima.

Objavljeni izvori i literatura

- Adamson, M. W. 2004. *Food in Medieval Times*, Greenwood Publishing Group, London, 49-51.
- Alebić, T. 2015. *Društveni, ekonomski, vjerski i kulturni odnosi u dubrovačkim kolonijama u Bosni u 15. stoljeću*, Rukopis doktorske disertacije, Doktorska škola Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 103.
- Anđelić, P. 1966. „Doba srednjovjekovne bosanske države“, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 469.
- Anđelić, P. 1982. *Studije o teritorijalno političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo, 9, 90-91, 105-106.
- Anđelić, P. - Sivrić, M., - Anđelić, T. 1999. *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral-Zajednica izdanja “Ranjeni labud”, Knjiga 101, Stećak, Knjiga 3, Mostar, 42.
- Babić, A. 1987. „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17, Sarajevo, 27-35, 80.
- Babić, P. 1991. „Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne (Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije /1089-1989/)*, Priredili Želimir Puljić i Franjo Topić, Studia Vrhbosnensia 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 102.
- Beljo, J. - Mandić, A. 2016. “Vinogradarstvo Rame u vrijeme srednjovjekovne bosanske države”, u: *Bosanski ban Tvrtko “pod Prozorom u Rami”*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Prozoru 11. kolovoza 2016., Urednik Tomislav Brković, Synopsis-Općina Prozor-Rama, Prozor-Sarajevo-Zagreb, 375-387.
- Bešliagić, Š. 1971. *Stećci-kultura i umjetnost*, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 221.
- Biliarsky, I. (Aleksandrov, I.) 1959. *Word and Power in Mediaeval Bulgaria*, Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Volume: 14, Brill, 331-332.
- Благојевић, М. 1973. *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт у Београду, Посебна издања, Књига 5, Београд, 131-161.
- Благојевић, М. 1979. „Босанско Завршје“, у: *Зборник радова Филозофског факултета*, XIV-1, Филозофски факултет у Београду, Београд, 129-144.

- Бојанин, С. 2011. "Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији", у: *Споменица академика Симе Ћирковића: Homage to Academician Sima Ćirković*, Главни и одговорни уредник Срђан Рудић, Зборник радова, Књига 25, Историјски институт у Београду, Београд, 317, 330.
- Borgo, M. D. - Riponti, D. 2014. „Malvasia un vino tra legislazione, commercio e diffusione nella Repubblica di Venezia (secoli XIII-XVIII)“, *Il vino nella storia di Venezia (Vigneti e cantine nelle terre dei dogi tra XIII e XXI secolo)*, a cura di Carlo Favero, Consorzio Vini Venezia, BIBLOS EDIZIONI-Cittadella, Venezia, 218-236.
- Brković, M. 1997. „Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest makarskog primorja u XV. stoljeću“, у: *Croatia Christiana Periodica*, Časopis instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Godina XXI, Broj 39, Zagreb, 15.
- Бубало, Ђ. 1999, "Занати", у: *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд.
- Busuladžić, A. 2015. *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 49-50, 57, 78.
- Crescenzi, P. D. 2002. *Liber ruralium commodorum* (Book on Rural Arts): Book 8 On Pleasure Gardens, Text and translation Johanna Bauman, Studies in the History of gardens and Designed Landscapes, 99-141.
- Ćirković, S. 1962. „Verna služba“ i „vjera gospodska“, у: *Zbornik filozofskog fakulteta*, 6/2, Filozofski fakultet u Beogradu, Beograd, 95-112.
- Ћирковић, С. 1977. *Работници, војници и духовници - друштва средњовековног Балкана*, Ekuilibrium, Београд, 219-220, 223-224.
- Ћошковић, Р. 2005. *Црква босанска у XV столјећу*, Historijske monografije, Knjiga 2, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 50, 309, 314.
- Ćelebi, E. 1979. *Putopis (Odlomci o jugoslovenskim zemljama)*, Prevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 399, 419.
- Ćremošnik, G. 1993. „Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg vijeka“, у: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 45*, Sveska za istoriju i etnografiju XLV, Državna štamparija, Sarajevo, 16.
- Динић, М. 1935. *Дубровачки трибути: Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провизиум браће Влатковића*, Томови књиге 48-86, Глас Српске краљевске академије, Српска краљевска академија, 713-726.

- Динић, М. 1937. “Дубровачка средњовековна караванска трговина”, у: *Југословенски историјски часопис*, III, Свеска 1-4, Љубљана-Загреб-Београд MCMXXXVII, 119-146.
- Dinić-Knežević, D. 1966-1967. „Prilog proučavanju mera za vino u Dubrovniku u XIV veku“, u: *Historijski zbornik*, Godina XIX-XX, Broj 1-4, Povijesno društvo Hrvatske, Zagreb, 424.
- Dinić-Knežević, D. 1966. „Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku“, u: *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga IX, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 69-72.
- Fabijanec, S. F. 2012. „Uloga vode u svakodnevnom životu srednjovjekovne Hrvatske/The rule of water in the medieval daily life in Croatia“, u: *Gazophylacium: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku*, XVII, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 33-34.
- Fermendžin, E. 1892. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium/Jugoslovenska Akademija Znanosti i umjetnosti, Zagreb, 239.
- Filipović, E. O. 2012. „Boravak bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića u Beču 1435.godine“, u: *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga XVI/2, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 236-237.
- Filipović, E. O. 2018. „O najstarijem poznatom spomenu grada Tešnja 1461. godine“, u: *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knjiga 9, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 331-333.
- Husić, A. 2004. „Srednjovjekovni Toričan na razmeđu dviju epoha“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju 54*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 123-308.
- Глушац, В. 1912. *Повеља Матије Нинослава бана босанскога и народност његових поданика (са факсимилом двију повеља)*, Штампарија С. Угреновић и синови, Бања Лука, 18, 22.
- Goff, J. L. 1988. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, Prevod Gordana V. Popović, Golden marketing, Zagreb, 235.
- Исаиловић, Н. 2011. “Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенићанима”, у: *Историја Босне 4*, Академија наука и уметности Републике Српске, Одсек за друштвене науке, Бања Лука, 31- 47.

- Jalimam, S. 1998. „Spor oko crkvene desetine i djelatnost franjevacu u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Bosna franciscana, časopis franjevačke teologije*, Vol. 6., No. 9., Franjevačka teologija, Sarajevo, 115, 132-133.
- Jalimam, S. 2013. „Radoje Ljubišić najpoznatiji trebinjski vlastelin“, u: *Prilozi*, 42, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 18-19, 24.
- Jorga, N. 1899. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, Seconde Serie, Ernest Leroux, Editeur 28, Rue Bonaparte, 28, Paris, 157-158.
- Jurčević, I. 2016. „Gospodarske veze bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana“, u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, No. 8, Filozofski fakultet u Splitu, Split, 143.
- Kiesler, H. 2005. „Obredi: krštenje, pranje nogu i Gospodnje večera/ The Ordinances: Baptism, Foot-Washing, and Lord's-Supper“, u: *Biblijski pogledi*, Vol. 13. No. 2, Adventistički teološki fakultet, Maruševac, 206.
- Kliko, A. 2006. *Tepčija Batalo i njegovo doba*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Neobjavljeni rukopis magistarskog rada, Sarajevo, 53.
- Korać, D. 2013, „Neki aspekti religioznosti u Kosača“, u: *Croatica Christiana periodica*, Vol. 37 No. 72, Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb, 56, 67.
- Kovačević, D. 1954. „Razvoj i organizacija carina u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina VI, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 229-248.
- Kovačević-Kojić, D., 1961. *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Djela (Naučno društvo Bosne i Hercegovine), Knjiga 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 13, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 34, 39.
- Kovačević, D. 1962-1963. „Žoro Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XIII, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 289-310.
- Kovačević-Kojić, D. 1967. „Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XVI, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 31.
- Kovačević-Kojić, D. 1984. „Ekonomске veze i kulturni uticaj između bosanske države i talijanskih gradova u XIV i XV vijeku“, u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XXXV, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 35-44, 36.

- Kovačević-Kojić, D. 1987. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Biblioteka „Veselin Masleša“, Sarajevo, 127, 195-196.
- Kovačević-Kojić, D. 1987. “Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države”, u: *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 17, Sarajevo, 97, 118, 128-132.
- Ковачевић-Кочић, Д. 2007. *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV)*, Историјски институт, Студија Хисторица Цоллецта, Књига 2, Београд, 115, 127, 142, 208.
- Kreševljaković, H. 1952. *Stari bosanski gradovi*, Godišnjak zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 17-18.
- Kuripešić, B. 1950. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Preveo sa njemačkog Đorđe Pejanović, Svjetlost, Sarajevo, 36.
- Kurtović, E. 1999. “Državni depozit” (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413. godine)”, u: *Prilozi*, 28, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 57-103.
- Kurtović, E. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske monografije, Knjiga 4, Institut za istoriju, Sarajevo, 366.
- Kurtović, E. 2009. „Vlasi Nenkovići“, u: *Godišnjak*, Knjiga XXXVIII, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 36, Sarajevo, 157.
- Kurtović, E. 2010. „Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu)“, u: *Prilozi*, 39, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 11-30.
- Kurtović, E. 2014. *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 194, 197, 209, 223-225, 332.
- Kurtović, E. 2018. *Iz povijesti dubrovačkog zaleđa*, Ogranak Hrvatske matice u Dubrovniku, Dubrovnik, 157-166.
- Kužić, K. 2014. „Klimatski ekstremi na području hrvatskih krajeva od početka 7. stoljeća do 1104. godine i njihove posljedice“, u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. Serija-svezak 41, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Zagreb, 112.
- Lamb, H. H. 1995. *Climate, History and the Modern World*, Second edition, Routledge, London and New York, 170-190.

- Lučić, J. 1966. „Prinosi građi srednjovjekovnog latiniteta (capanna, casale, curia, homo, domus, rusticus, sella, villa, villanus)”, u: *Arhivski vjesnik*, Vol. 9. No 1., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 285-296.
- Ljubić, Š. 1891. *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike/Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, Knjiga X od godine 1453. do 1469., Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 288.
- Marjanović, L. 2017. „Vinogradarstvo i vinarstvo na vlastelinstvu đakovačkog biskupa“, Sažetak izlaganja sa Znanstvenog skupa *Vino i vinogradarstvo u povijesti Slavonije, Srijema i Baranje*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje-Erdutski vinogradi d.o.o.-Gradska knjižnica Slavonki Brod, 31.
- Matić, S. 2012. „Značenje šuma za poljoprivrednu proizvodnju“, u: *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, Sveska 6, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Bjelovar, 47.
- Mažuran, I. 1995. „Đakovo i bosansko-đakovačka biskupija od 1239. do 1536. godine“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 3, No. 1., Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, Đakovo, 115.
- *Missale Hervoiae ducis spalatensis croatico-glagoliticum*, 1973. Faksimil + Transcriptio et commentarium, Editionem curaverunt Biserka Grabar, Anisa Nazor, Marija Pantelić sub redactione Vjekoslav Štefan, Staroslavenski institut „Svetozar Rittig“-Mladinska knjiga-Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, Zagreb-Ljubljana-Graz.
- Мишић, С., 1996. *Хумска земља у средњем веку*, DBR International Publishing-Филозофски факултет, Библиотека Знамен, Књига 10, Београд, 199-202., 214.
- Мргић Радојчић, Ј. 2002. *Доњи Краји-Крајина средњовјековне Босне*, Филозофски факултет у Београду, Филозофски факултет у Бања Луци, Историјски институти у Бања Луци, Београд, 268-269.
- Мргић, Ј. 2008. *Северна Босна 13.-16. стољеће*, Историјски институт у Београду, Специјална издања, Књига 55, Београд, 294-298.
- Mrgić, J. 2011. „Wine or Raki-The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia“, in: *Environment and History 17-4*, The White Horse Press, Winwick, 613-637.
- Mrgić, J. 2013. *Zemlja i ljudi- Iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, Equilibrium, Beograd, 34, 53, 235.

- Mujić, M. A. 1954. „Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću“, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 288-298.
- Mušeta-Aščerić, V. 2002. „Bosanski stil-jedna od osobenosti bosanskog srednjovjekovlja“, u: *Znakovi vremena*, Vol 5., Broj 17, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, Sarajevo, 116-135.
- Нилевић, Б. 1990. *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557.*, Библиотека “Веселин Маслеша”, Сарајево, 101.
- Newman, P. B. 2001. *Daily Life in the Middle Ages*, McFarland & Company, Jefferson, 21.
- Новаковић, С. 1908. *Византијски чиновни и титуле*, Глас Српске краљевске академије LXXVIII, Други разред 47, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 263-264.
- Окић, Т. 2003. „Bosanski kristijani (bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima“, u: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, Knjiga XXI-XXII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 158.
- Pantelić, M. 1970. „Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala“, u: *Slovo-časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu*, No. 20, Staroslavenski institut, Zagreb, 68-70.
- Pažin, Z. 2017. „Vino u bogoslužju“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol. 25 No. 2, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku, Đakovo, 238, 240.
- Петрови, Т. 2006. *Здравица код балканских Славена (Етнолингвистички поглед)*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 89, Чигоја штампа, Београд, 2006, 50.
- *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*. 1985. Uvod, prevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia TOM VI, Serija II, Defter 3, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Поповић, М. 1999. "Алати", у: *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд.
- Премовић, М. М. 2013. *Средње и Доње Полимље и Горње подриње у средњем вијеку*, Необјављен рукопис докторске дисертације, Филозофски факултет у Београду, Београд, 233-234.

- Raukar, T. 1986-1969. „M. M. Frejdenberg, Torgovlja dalmatinskog goroda V XIII-XIV VV., sovenskoe slavjanovedenie, 2, Moskva 1967, 24-37“, u: *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske-Zagreb, Zagreb, 604.
- Ravančić, G. 2001. *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Hrvatski institut za povijest-Dom i svijet, Zagreb, 10, 15-16, 21.
- Ravančić, G. 2015. „Životinje u statutarnim odredbama i svakodnevnici srednjovjekovnih dalmatinskih komuna“, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Urednici Marija Mogorović Crljenko, Elena Uljančić-Vekić, Zavičajni muzej Poreštine-Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli-Državni arhiv u Pazinu, Poreč, 109.
- Ravančić, G. 2006. „Neka razmišljanja o posljedicama epidemije crne smrti 1348. godine u Dubrovniku“, u: *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 2 No. 1, Društvo za ekonomsku povijest i ekohistoriju, Zagreb, 5-21.
- Рудић, С. 2006. *Властела илурског грбовника: The Nobility of the Illyric Coat of Arms*, Историјски институт у Београду, Посебна издања, Књига 52, Београд, 175, 175.
- *Словенска митологија (енциклопедијски речник)*. 2001. Редактори Светлана М. Толстој / Љубинко Раденковић, Zepher Book World, Београд, 305, 329-330.
- *Српска народна јела и пића (Књига I)*. 1908. Уредио Јован Ердељановић, Српска краљевска академија, Српски етнографски зборник, Књига 10, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 68.
- *Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272./Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno MCCLXXII*. 2002. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. Bogišići i K. Jirečeka, Priredili i na hrvatski preveli A. Šoljić, Z. Šundrica i I. Veselić, Uvodnu studiju napisala Nella Lonza, Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, 307, 354.
- *Sumarni popis sandžaka Bosna 1468/69*. 2008. Priredio Ahmed S. Aličić, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar.
- Šanjek, F. 1992. „Metodički pristup i valorizacija izvora o crkvi bosansko-humskih krstjana“, u: *Croatica Christiana periodica*, Vol. 16 No. 29, Katolički bogoslovni fakultet Vlačka, Zagreb, 60.

- Škarica, M. 2001. „Štovanje euharistije izvan mise od prvih stoljeća do uključivo Drugog vatikanskog sabora“, u: *Crkva u svijetu*, Vol. 36 No. 3, Katoličko bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 314.
- Škegro, A. 1991. „Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)“, u: *Godišnjak*, Knjiga XXIX, Centar za balkanološka istraživanja, Knjiga 27, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 136, 143, 145-146.
- Škegro, A. 1999. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij sveučilišta u Zagrebu, Biblioteka „Povijest“, Sveska 2, Zagreb, 143, 153.
- Šunjić, M. 1996. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. stoljeću)*, Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Sarajevo, 72, 299-300.
- Šunjić, M. 1993. „Postupni uspon bosansko-venecijanskih ekonomskih odnosa u XV. stoljeću“, u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost-I*, Moare-Sarajevo, Sarajevo, 35.
- Шупут, М. 1999. „Возница“, у: *Лексикон српског средњег века*, Приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Knowledge, Београд.
- Тошић, Ђ. 1976. „Брштаник у средњем вијеку“, у: *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине*, Година XXX-XXVII, Друштво историчара у Босни и Херцеговини, Сарајево, 37-50.
- Тошић, Ђ. 2012. *Средњовјековна туробна свакодневница (од проститутке преко вјештице до вампира)*, Историјски институт у Београду, едиција Студије књ. 6, Београд, 23.
- Тошић, Ђ. 1987. *Трг Дријева у средњем вијеку*, Библиотека „Веселин Маслеша“, Сарајево, 40, 54, 56, 83-88, 210-212.
- Тошић, Ђ. 1988. *Требињска област у средњем вијеку*, Историјски институт у Београду, Српска академија наука и уметности, Београд, 149, 159-160.
- Vego, M. 1982. *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 154-156.
- *Византијски извори за историју народа Југославије- Том II*. 1959. Обрадио Божидар Ферјанчић, Уредник Георгије Острогорски, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, Књига СССXXIII, Византијски институт, Књига 7, Издавачка установа "ХТА", Београд, 36.
- Влајинац, М. 1964. *Речник наших старих мера - у току векова-*, II свеска, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, Књига ССCLXXII, Одељење друштвених наука, Књига II, Београд, 202.

- Влајинац, М. 1968. *Речник наших старих мера - у току векова-*, III свеска, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, Књига CDXVIII, Одељење друштвених наука, Књига 63, Издавачка установа "Научно дело", Београд, 329-336, 632-638 и 573-574.
- Zaninović, M. 1999. "Iliri i vinova loza", u: *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XIII, Centar za balkanološka istraživanja, knjiga 11, Sarajevo, 261-272.;
- Zovko, V. 2013. „Diplomatski ceremonijal- važan oblik komunikacije u pregovorima oko proširenja dubrovačkih granica“, u: *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 18- 40.
- Živković, P. 1988. „Dubrovačko-bosanska-humska suradnja na polju zdravstvene kulture tijekom XIV. i XV. stoljeća“, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Sveska 26, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Dubrovnik, 72.
- Živković, P.-Stolić, V. 1988. „Lepra u srednjovjekovnoj bosanskoj državi“, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Sveska 26, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 96.
- Živković, P. 1988. „Socijalne promjene na dvoru bosanskih kraljeva tijekom 14. i 15. stoljeća (Primjeri nastanka novog plemstva u Bosni)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 21, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 23-34.
- Wenzel, M. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima/Ornamental motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Biblioteka „Kulturno naslijeđe“, Sarajevo, 203-204.

Prilozi

U tabelama ispod poredana su sela iz katastarskih popisa 1468/69. i 1475-1477. godine u kojima su zabilježeni vinogradi sa ubikacijama koje je predložio Ahmed S. Aličić.²¹⁶

BROD (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Dolna Lučan</i>	naselje Donji Lučani, Zenica	1
<i>Stranani</i>	naselje Stranjani, Zenica	4
<i>Tišina</i>	selo Tišine, Zenica	2
<i>Svitča</i>	naselje Sviće, Zenica	3
<i>Dusina</i>	naselje Dusina, Zenica	1
<i>Dolna Poli</i>	naselje Dolipolja, Zenica	6
<i>Dobrinno</i>	selo Dobriljeno, Zenica	1
<i>Lužica</i>	stari naziv za Arnautoviće u okolini Zenice	1
<i>pazar Bzenica</i>	današnja Zenica	2
<i>Krstjanska Gora</i>	-	1
<i>Odmud</i>	selo Odmud, jugozap. dio samog grada Zenice	1
<i>Klobač</i>	naselje Klopče, Zenica	1
<i>Gorna Višniča</i>	naselje Gornja Višnjica, Zenica	1
<i>Selca</i>	naselje Seoca, Zenica	1
<i>Dolna Višniča</i>	selo Donja Višnjica, Zenica	1
<i>Polska</i>	selo Pojska, Zenica	2
<i>Čajdraž</i>	selo Čajdraž, Zenica	1
<i>Janić</i>	selo Janjići, Zenica	2
<i>Bočankola</i>	moгуće selo Putićevo u okolini Travnika ili selo Putiš u okolini Busovače	1
<i>Završ</i>	zaselak Završje u selu Palinovići, Zenica	1
<i>Moštanica</i>	naselje Moščanica, Zenica	2
<i>Gradčanica</i>	selo Gračanica, Zenica	1
<i>Mutnica</i>	selo Mutnica, Zenica	1
<i>Pečul</i>	naselje Pečuj, Zenica	1
<i>Dolna Vratca</i>	selo Donja Vraca, Zenica	1
<i>Sopodniča</i>	naselje Sopotnica, Kakanja	2
<i>Poljina</i>	naselje Poljine, Kakanj	2
<i>Bileševa</i>	naselje Bileševo, Kakanj	1
<i>Guništa</i>	naselje u Malom Čajnu, Visoko	2
<i>Vardišta</i>	selo Vardište na mj. području Smrekovice, Visoko	1
<i>Dobrošje</i>	naselje Dobrošje, Fojnica	2
<i>Sivča</i>	selo Sivča, Zenica	1
<i>timar Mehmedija</i>	-	1

²¹⁶ Kako bi se izbjeglo ponavljanje u tabelarnim prikazima boldirana su ona sela sa vinogradima koja su se, pored popisa iz 1468/69., našla i na popisu 1475-1477. godine. Mošt izdvojen iz opširnog popisa (kojeg je trebalo isporučiti osmanskim vlastima), nezavisan od „hassa“ vinograda, ovdje služi kao ukazatelj na mjesta sa uzgojem vinove loze u rukama zavisnog seljaka.

VRANDUK (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Podgrađe</i>	današnje Varošice u okviru Vranduka	1

LAŠVA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Suhi Dol</i>	naselje Suhi Do, Travnik	1
<i>Jezerca</i>	naselje Jezerci, Travnik	1
<i>Čukla</i>	naselje Čukle, Travnik	1
<i>Bila</i>	naselje Bila, Travnik	1
<i>Ričica</i>	naselje Ričice, Travnik	1
<i>Zabila/Petković</i>	selo Zabilje, Vitez	1

BOBOVAC (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Viduša</i>	naselje Viduša, Kakanj	2
<i>Papratnica</i>	naselje Papradnica, Kakanj	2
<i>Ričica</i>	naselje Ričica, Kakanj	2
<i>Kraje</i>	-	1
<i>Koprivnica</i>	selo Koprivnica, Kakanj	1
<i>Uturbić</i>	selo Turbići, Kakanj	3
<i>Otes</i>	zaselak Otes u selu Tršće, Kakanj	1
<i>Zgošt</i>	selo Zgošća, Kakanj	3
<i>Dolna Tičić</i>	selo Donji Tičići, Kakanj	1
<i>Subotina</i>	selo Subotinje, Kakanj	1
<i>Žeduhova</i>	naselje Židovo, Kakanj	1
<i>Gorna Tičić</i>	selo Gornji Tičići, Kakanj	2
<i>Čatić</i>	naselje Čatići, Kakanj	1
<i>Kujavča</i>	naselje Kujavče, Kakanj	1
<i>Slavja Gora</i>	moгуće selo Gora u okolini Kaknja	2
<i>Brežani</i>	selo Brežani, Visoko	1
<i>Bićer</i>	naselje Bićer, Visoko	1
<i>pazar Sutiska</i>	naselje Kraljeva Sutjeska, Kakanj	3
<i>Kladnić</i>	selo Gladnići, Vareš	1

DUBROVNIK (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Dolna Gora</i>	moгуće naselje Gora u Slapnici, Visoko	2
<i>Pavšanica</i>	-	½
<i>Čemerni Dol</i>	-	3
<i>Zavratca</i>	zaselak Zavraci u selu Očevija, Vareš	1

VISOKO (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Selca</i>	naselje Seoca, Visoko	1
<i>Krdžavac</i>	naselje Grđevac, Visoko	1
<i>Dobrina</i>	naselje Dobrinje, Visoko	1

<i>Gradčanica</i>	naselje Gračanica, Visoko	1

LEPENICA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>selo Duhri</i>	selo Duhri, Kiseljak	1

SARAJ-OVASI (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Vrila (Ivrila)</i>	na području Foče postoje tri naselja pod nazivom Vrela	1
<i>Paošnica</i>	Paočići, kvart općine Novo Sarajevo	½
<i>čifluk Huseina Bevaba (Vratara)</i>	-	1

DONJA RAMA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Gorni Šibenik</i>	selo Šibenik, Prozor	3
<i>Zgrade</i>	-	2
<i>B(p)orovica</i>	selo Borovnica, Prozor	3
<i>Skrobočan</i>	selo Skrobočani, Prozor	1
<i>Luč</i>	selo Luč, Prozor	3
<i>K(g)orica</i>	selo Gorica, Prozor	2
<i>Luka</i>	-	4
<i>Bićin</i>	-	2
<i>Višnjani</i>	selo Donji i Gornji Višnjani, Prozor	1
<i>Ivanca</i>	selo Ivanci, Prozor	4
<i>Bilatca</i>	selo Blace, Prozor	2
<i>Spiljani</i>	pogrešno upisano u D. Ramu; tražiti u okolini Konjica	2

DABRICA (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
Čehar	selo Čehari, Jablanica	3	15

NERETVA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Hodećica</i>	moguće zaseok Hodići, Visoko	4
<i>Bistrica</i>	moguće selo Bistrica, Gornji Vakuf	1
<i>Jablanica</i>	današnja Jablanica	2
<i>Doljani</i>	selo Doljani, Jablanica	1
<i>K(g)lodnica</i>	selo Glodnica, Jablanica	3
<i>Kruščica</i>	naselje Kruščica, Konjic	2
<i>Gorna Koniča</i>	stara gradska čaršija današnjeg Konjica	2
Turija	naselje Turija, Konjic	5
<i>G(k)radčani</i>	naselje Gračani u mj. području Glavatičevo, Konjic	6
Spiljan	selo Spiljani, Konjic	1
<i>Nevizrak</i>	selo Nevizdraci, Konjic	1
<i>Vrdca</i>	selo Vrci, Konjic	1

<i>Bilovičile</i>	naselje Bjelovičile, Konjic	2
<i>K(g)orani</i>	naselje Gorani u mj. području Seonice, Konjic	2
<i>Skrvinos</i>	-	4
<i>Giran</i>	-	1
<i>Selonica</i>	selo Seonica, Konjic	3
<i>Podhum</i>	selo Podhum u mj. području Seonice, Konjic	22
Bilo	selo Bijela, Konjic	2
<i>Orahovica</i>	selo Orahovica, Konjic	1
<i>Sirani</i>	selo Bare (Sirjani), Konjic	2
<i>Obri</i>	selo Obri u mj. području Seonice, Konjic	10
<i>Vran</i>	zaselak Vran u selu Dubočani, Konjic	1
<i>Stranjani</i>	-	3
<i>Kanina</i>	selo Kanjina, Konjic	3
<i>Trebednik</i>	-	4
<i>Kralup</i>	selo Kralupi, Konjic	2
<i>Sirjani</i>	ubicira se kao selo Bare, Konjic	2
Zaslivlje	selo Zaslivje, Konjic	3
<i>Radče Selište</i>	naselje Radča Selište, Konjic	2
<i>Doli</i>	selo Dolovi, Konjic	1
<i>Malovariča</i>	-	1
<i>Grabovac</i>	naselje Grabovci, Konjic	1
<i>Bukovište</i>	-	3
<i>Čavil Do</i>	selo Čavodo, Konjic	1
<i>Mirinovina</i>	-	1
<i>K(g)orica</i>	naselje Gorica u Neretvici	1
<i>Preslup</i>	selo Preslup, Prozor	4
<i>Ustirama</i>	naselje Ustirama, Prozor	4

NERETVA (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Godćenica</i>	-	3	25
<i>Stogiro</i>	-	-	52
<i>Dužani</i>	-	-	15
<i>Stologlavac</i>	-	-	4
<i>Pavšanica</i>	-	-	80
<i>Ppar</i>	-	-	8
<i>Krebovo</i>	-	-	40
<i>Lopatica</i>	-	-	8
<i>Radešine</i>	-	-	70
<i>pazar Belgrad</i>	područje današnjeg Konjica	-	20
<i>Osek</i>	-	-	240
<i>Kočerin</i>	selo Kočerin u Lištici	-	50
<i>Trebun</i>	-	-	100
<i>Gradičani</i>	-	6	23

VRAPČA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Pavšanica</i>	-	2
<i>Čehar</i>	selo Čehari, Jablanica	3
<i>Kuti</i>	naselje Kuti, Konjic	1

BOROVAC (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Radiš</i>	selo Radešina Gornja, Konjic	1
<i>Bila</i>	naselje Bijela, Konjic	1
<i>Ribić</i>	selo Ribić, Konjica	1
<i>Spilani</i>	selo Spilani, Konjic	3

BOROVAC (1475-1477.god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Nagora</i>	-	1	20
<i>Ostrožac</i>	selo Ostrožac, Konjic	1	13
<i>Sutušnica</i>	-	-	10
<i>Radešina</i>	selo Gornje Radešine, Konjic	1	40
<i>Krkovići</i>	-	-	900
<i>Seljani</i>	-	3	60
<i>Idbar</i>	-	-	32
<i>Krapine</i>	-	-	5

KOM (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Dobratić</i>	zaselak Dobretina u okolini Miljevine	1
<i>Dolna Čiča (Čičevo)?</i>	selo Čičevo, Konjic	1
<i>Janina</i>	zaselak Janjina u selu Krupac, Konjic	1
<i>G(k)luhk(c)i</i>	naselje Gruhča, Konjic	1
<i>Lađanica</i>	selo Lađanica na području Glavatičeva, Konjic	2

KOM (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Kučići</i>	-	-	20
<i>Primilovići</i>	selo Primilovići u mj. području Glavatičeva	1	-
<i>Gornji Kučići</i>	-	-	6
<i>Donje Čičevo</i>	selo Čičevo u mj. području Glavatičeva	1	1
<i>Grušci</i>	selo Grušca u mj. području Glavatičeva	-	30

ČEMLJA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Hrašta</i>	selo Hraštni u mj. podruju sela Cimlja, Mostar	1
<i>Hrasno</i> (1475-1477.god.)	selo Rasno na području Lištice	8

MOSTAR (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Podgoran</i>	naselje Podgorani, Mostar	3
<i>Prigaj(đ)ani</i>	naselje Prigrađani, Mostar	1
<i>Žel(j)uša</i>	naselje Željuša, Mostar	3
<i>Potok</i>	naselje Potoci, Mostar	1
Livač	naselje Livač u Bijelom Polju, Mostar	2
Kuti	naselje Kuti u Bijelom Polju, Mostar	1
<i>Vrabčić</i>	naselje Vrapčići, Mostar	2
Dolna Suhi Dol	naselje Donji Suhido, Mostar	1
<i>Cimla</i>	naselje Cimljani, Mostar	1
<i>Orlatča</i>	lokalitet Orlac, Mostar	1
<i>Vlasnić</i>	naselje Vlasnići, Mostar	1

MOSTAR (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>pazar Mostar</i>	današnji Mostar	1	230
<i>Počiče</i>	-	-	28
<i>Podgorani</i>	selo Podgorani, Mostar	3	55
<i>Cimlje</i>	moguće naselje Cim, Mostar	1	330
<i>Ljubotići</i>	selo Ljubotići na području Lištice	-	215
<i>Tati</i>	-	-	31
<i>Orlac</i>	selo Orlac, Mostar	1	-
<i>Vihovići</i>	selo Vihovići, Mostar	-	80
<i>Gradac</i>	selo Gradac, Mostar	-	90
<i>Zalik</i>	predio Mostara	-	130
<i>Potok</i>	selo Potoci, Mostar	1	-
<i>Pregrajani</i>	selo Prigrađani, Mostar	1	31
<i>Obršje</i>	-	-	42

BLAGAJ (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>K(g)onojnica</i>	selo Gnojnice, Mostar	2
Dračevica	naselje Dračevica, Mostar	2
Rotimla	naselje Rotimlja, Mostar	5
Bila Brda	Bivolje Brdo, Mostar	3
<i>Trebna</i>	selo Trebinje, Stolac	1
<i>Radin(j)a</i>	selo Rabina, Nevesinje	2
Bračići	zaselak u selu Dabrica, Stolac	1
<i>Pren</i>	selo Prenj u Dabravama, Čapljina	1
<i>Vrnca</i>	selo Vrbnica, Bileća	4
<i>Poplašić</i>	-	1
<i>Vranovići</i>	naselje Vranjevići, Blagaj	1
<i>Dabrica (Kgradelić)</i>	naselje Dabrica, Stolac	2

BLAGAJ (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Gnojnice</i>	selo Gnojnice, Mostar	1	75
<i>Vranovići</i>	selo Vranjevići, Mostar	1	150
<i>Gradac</i>	-	-	30
<i>Varoš</i>	zaselak Varoš u malo Polju, Mostar	-	6
<i>Radinje</i>	-	-	28
Batinoga	moguće zaseok Batnoge, Stolac	2	-
<i>Dabrica/K(g)radelić</i>	naselje Dabrica, Stolac	2	230

LJUBUŠKI (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Gornji Studenci</i>	selo Gornji Studenci, Ljubuški	-	30
<i>Prokat</i>	-	-	70

NEVESINJE (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Živna (1468/69. god.)</i>	selo Živanj, Nevesinje	4	-
<i>Kukalje</i>	-	-	400
<i>Zladolac</i>	-	1	50
<i>Hrast</i>	-	1	-

VIDUŠKA (1468/69.)			
selo	ubikacija	vin.	
<i>Ošanići</i>	selo Ošanići u okolini Stoca		1
Bitun	selo Bitunja u okolini Stoca		2
<i>Batnoga</i>	zaselak sela Ošanići, Stolac		1
<i>Zagrad</i>	-		1
<i>Suzina</i>	selo Suzione u okolini Stoca		1
<i>Lapas</i>	moguće naselje Lapje, Ljubinje		1
Križan	zaselak Križane u selu Barane, Stolac		2
<i>Čičava</i>	selo Gornje i Donje Čičevo, Trebinje		2
Stolac	današnji Stolac (u srednjem vijeku predgrađe grada Viduška)		8 ²¹⁷
mezra Zalug	pripada tvrđavi Koš koja se nalazi između Stoca i morske obale		1

VIDUŠKA (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka

²¹⁷ Selo Stolac u popisnom je defteru 1468/69. godine zavedeno tri puta u dijelovima. Prvi put se navode 2 vinograda, drugi put 3 i treći put 3 vinograda. Stolac se našao na popisu i 1475-1477. godine- prvi put je upisano da pripada nahiji Viduška sa 3 hassa vinograda a drugi put nahiji Dabar sa 3 hassa vinograda i 600 medri mošta koje su zavisni seljaci trebali dati osmanskim vlastima.

Dragovići	-	-	135
Ošanovići	selo Ošanjići, Stolac	10	60

DABAR (1468/69. god.)			
selo	ubikacija	vin.	vin.
<i>Prodolina</i>	naselje Predolje, Stolac		1
<i>Strubići (Ostrubić)</i>	selo Strubići, Stolac		3
<i>Lapišnik</i>	-		9
<i>Dragleva</i>	selo Dragljev, Stolac		1
<i>Zlodola</i>	-		1
<i>Dražil</i>	selo Dražiljevo, Gacko		1
<i>Vatnica</i>	naselje u okolini Bileće		11

DABAR (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Dragoljevo</i>	-	1	30
<i>Lapišići</i>	-	9	120
<i>Predolje</i>	selo Predolje, Stolac	1	900
<i>Mečevo</i>	selo Meča, Stolac	2	-
<i>Donji Do</i>	-	2	-
<i>Suzina</i>	selo Suzina, Stolac	2	150
<i>Ponikve</i>	-	1	30
<i>Lapasi</i>	-	1	300
<i>Zagradac</i>	selo Zagradci, Gacko	1	5
<i>Čičevo</i>	selo Gornje i Donje Čičevo, Trebinje	-	2
<i>Strujići</i>	selo Strujići u ravnom, Trebinje	3	700
<i>Vatnica</i>	selo Fatnica, Bileća	10	800

VATNICA (1468/69. god.)			
Selo	Ubikacija	vin.	vin.
<i>Rosuhača</i>	-		1
<i>Kaković</i>	nepoznato, područje Bileće		1
<i>Kalica</i>	selo Kalac, Bileća		1
<i>Narat</i>	naselje Narat, Bileća		1
<i>Babe</i> (1475-1477. god.)	zaselak Babe u Divinu, Trebinje		1

LJUBINJE (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Osojni Barnos</i>	selo Barnost u Ljubinju	-	10
<i>Prekosela</i>	-	-	7
<i>Žabica</i>	selo Žabica, Ljubinje	-	60

POPOVO (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>G(k)radac</i>	selo Gradac, Ljubinje	4
<i>Mišlen</i>	selo Mišljen, Ljubinje	2
<i>Pol(j)ičan</i>	postoji više naselja „Poljičan“ u okol. Trebinja i Popova	3
<i>Dračeva</i>	selo Dračevo u okolini Ravni, Trebinje	1
<i>Dol</i>	okolina Trebinja	1
<i>Zavala</i>	naselje Zavala u okolini Ravni, Trebinje	1
<i>Oraš</i>	selo Orašje u okolini Ravni, Trebinje	3
<i>Čajrovina</i>	-	2
<i>Veli Vas</i>	jedno od sela Velja Gora ili Velja Međa	2
<i>Sedlari</i>	selo Sedlari u okolini Ravnog, Trebinje	3
<i>Dubl(j)ani</i>	selo Dubljani u okolini Ravnog, Trebinje	3
<i>(G)krmljani</i>	selo Krmljani u okolini Ravnog, Trebinje	1

POPOVO (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Poplačići</i>	-	1	10
<i>timar Ise</i>	-	3	60
<i>Čavaš</i>	selo Čavaš u Ravnom, Trebinje	-	25
<i>Kosićani</i>	-	-	22
<i>Radeže</i>	selo Radež, Čapljina	-	10
<i>Kaćun</i>	selo Kaćun, Trebinje	-	10
<i>Čvaljina</i>	selo Čvaljina u Ravnom, Trebinje	2	24
<i>Ravno</i>	-	1	50
<i>Dračevo</i>	-	1	27
<i>Rahov Do</i>	-	-	190
<i>Duži</i>	selo Duži u Humu, Trebinje	-	20
<i>Kiradac</i>	moguće Gradac u Čapljini	2	-
<i>Cicina</i>	-	1	-
<i>Velja Međa</i>	-	-	5

PRIMORJE (1475-1477. god.)		
Selo	Ubikacija	vin.
<i>Drvenik</i>	mjesto Drvenik u općini Ploče	1

GRAC (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Mušovići</i>	moguće mjesto u blizini Graca	4	30
<i>Brestica</i>	zaselak Brestica u Ravnom, Trebinje	-	15

TREBINJE (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Cicina</i>	selo Cicina u okolini Huma, Trebinje	1
<i>Ljekova</i>	selo Ljekovo u okolini Huma, Trebinje	1

<i>Zasat</i>	selo Gola Glavica u okolini Huma, Trebinje	1
Korica	selo Gorica, Trebinje	2
<i>Prodvorica</i>	naselje Podvorci, Trebinje	1
Hrupila	danas kvart grada Trebinja	1
<i>Grnčareva</i>	naselje Grnčarevo, Trebinje	1
Draži Dol	selo Dražin Do, Trebinje	3
<i>Vrsal(j)a</i>	-	1
Čičava	selo Čičava, Trebinje	1
Česmenica	-	1
Podg(k)livje	zaselak Podgljive sela Vrpolje, Trebinje	3
		2

TREBINJE (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Sparožići</i>	selo Sparožići u Humu, Trebinje	-	30
<i>Kremeni Do</i>	selo Kremeni Do u Humu, Trebinje	1	30
<i>Ljekova</i>	-	1	-
<i>Lovigora</i>	-	1	1
<i>Stolac</i>	selo Stolac u Gacku	-	19
<i>Čemci (vrsalje)</i>	-	1	16
<i>Gomiljani</i>	selo Gomiljani, Trebinje	-	25
<i>Tvrdoši</i>	selo Tvrdoši, Trebinje	-	10
<i>Popi</i>	zaselak Popi, Trebinje	1	40
<i>Mihovac</i>	-	1	-
<i>Grnčar</i>	lokalitet Grnčarevo	3	-
<i>Divine</i>	selo Divin, Trebinje	-	10
<i>Skrozi Grm</i>	-	1	100

ZAGORJE (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Lipovča</i>	zaselak Lipovča u selu Vlahovlja, Kalinovik	1
<i>Dolna Košara</i>	zaselak Košare u selu Konjsko Polje, Foča	3
Dolani	selo Doljani na području Glavatičeva	5
<i>Rajča</i>	selo Rajac, Ulog	1
<i>Ocrkavje</i>	selo Ocrkavje u okolini Miljevine	1
<i>Sitnik</i>	naselje Sitnik na mj. području Glavatičeva, Konjic	2
<i>Vršani</i>	moгуće selo Varoš, Kalinovik	1

ZAGORJE (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Lipovac</i>	zaselak Lipovci, Kalinovik	1	30
<i>Vršani</i>	-	1	10
<i>Ocrkavje</i>	selo Ocrkavje u okolini Miljevine	1	10
<i>Nastrani</i>	moгуće Strane na području Glavatičeva	-	30
<i>Ribac</i>	-	1	-
<i>Živanj</i>	-	-	8

<i>Sitnik</i>	selo Sitnik na području Glavatičeva	2	20
<i>Doljani</i>	-	1	32

BISTRICA (1468/69. god.)			
selo	ubikacija	vin.	
<i>Biloševica/Bjeloševica</i>	-	1	
<i>Dolna Žešća</i>	naselje Donje Žešće između Foče i Ustikoline	1	
<i>pazar Ustikolina</i>	današnja Ustikolina	1	
<i>Gorna Kosova</i>	naselje Kosova, Ustikolina	2	
<i>Plešivica</i>	selo Plješevica, Rogatica	4	

BISTRICA (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Gornja Žešće</i>	naselje Gornje Žešće između Foče i Ustikoline	-	15
<i>Osip</i>	-	1	-
<i>Dolnje Koševo</i>	-	-	40
<i>Dolnje Stanjevo</i>	-	-	30
<i>Vrbica</i>	selo Vrbica, Foča	-	15
<i>Gornji Šušnjići</i>	-	1	-
<i>Oglavac</i>	moguće selo Oglavak, Foča	-	96
<i>Stanjevo (Petojevići)</i>	-	-	5
<i>Lokva</i>	-	1	-
<i>Petovići</i>	-	1	-
<i>Budovine</i>	-	-	36
<i>Cape</i>	zaselak u Ustikolini	-	50
<i>Bešovica</i>	selo Bešovica u Prači, Goražde	1	-
<i>Dolnja Pleševica</i>	-	1	6
<i>Daničić</i>	-	-	18

SOKOL (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Papratno</i>	selo Gornje i Donje Papratno, Foča	2
<i>Didova</i>	naselje Deđevo, Foča	1
<i>Bunova</i>	naselje Bunovi, Foča	2
<i>Bol(j)aradina</i>	selo Boljeradina, Foča	1
<i>Štović</i>	selo Štovići, Foča	1
<i>Saš</i>	selo Saš, Foča	2
<i>Susečno</i>	naselje Susječno, Foča	2
<i>Trbušića</i>	naselje Trbušće, Foča	2
<i>Silo</i>	zaseok Selo ili u selu Faočići ili u selu Hrušanj, Foča	1
<i>Dragočava</i>	naselje Dragočava, Foča	1
<i>Mazoča</i>	naselje Mazoče, Foča	1
<i>Gorna Oglečeva</i>	naselje Oglečevo, Foča	1
<i>Bjeliš</i>	zaselak Bjeliš, Foča	1
<i>Budičić</i>	naselje Budušići, Foča	1
<i>Prosina</i>	naselje Prosine, Foča	1
<i>Vikoč</i>	selo Vikoč i šire geografsko područje, Foča	1

<i>Potpeče</i>	selo Potpeče, Foča	2
<i>Prvinic</i>	selo Prvinići, Foča	1
<i>Prosina</i>	zaselak Prosine u mjestu Miljevina, Foča	1
<i>Dolna Brda (Pavnica)</i>	selo Donja Brda, Goražde	1
<i>Brezovica</i>	naselje Brezovica u okolini Ustikoline	1
<i>Gorn(j)a Brda</i>	naselje Gornja Brda, Foča	1
<i>Požareva</i>	zaselak Požarevo, Foča	3
<i>Trošne</i>	zaselak Trošanji u selu Mješaj, Foča	1
<i>Zavodište</i>	selo Zavodište, Foča	2
<i>Orahova</i>	selo Orahovo, okolina Foče	3
<i>Pavšanica</i>	-	1
<i>Suhdlak</i>	površinski toponim na području Goražda	2
<i>Žužel</i>	selo Žužel, Goražde	1
<i>Dolna Oglečeva</i>	naselje Oglečeva, Goraže	4
<i>Gorna Trebeševa</i>	selo Trebeševo, Goražde	4

SOKOL (popis 1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Krmaluša</i>	selo Krmaluša, Miljevina	-	15
<i>Didevo</i>	-	4	513
<i>Bunova</i>	selo Bunovi, Foča	2	-
<i>Strijani (Skrtaća)</i>	-	-	20
<i>Mazoča</i>	selo Mazoče, Foča	1	4
<i>Zavodište</i>	-	-	30
<i>Gornja Prodol</i>	moгуće selo Pređel, Foča	-	3
<i>Gorica</i>	-	-	4
<i>Prosina</i>	zaselak Prosine u mjestu Miljevina, Foča	1	-
<i>Vladikovo</i>	-	-	5
<i>Trebosilje</i>	-	2	5
<i>Paljaradovina</i>	selo Poljaradovina, Foča	1	16
<i>Silo</i>	-	1	10
<i>Suhodlak</i>	-	2	10
<i>Dragočevo</i>	-	1	5
<i>Gornje oglečevo</i>	-	1	12
<i>Ostojići</i>	postoje dva sela Ostojići kod Čelebića	1	-
<i>Kožitna</i>	selo Kožetin, Foča	-	28
<i>Vikoč</i>	selo Vikoč, Foča	-	40
<i>Prekalj</i>	-	-	11
<i>Žuželo</i>	selo Žuželo Goražde	2	32
<i>Susečno</i>	-	2	-
<i>Budičići</i>	moгуće Budičići u Čelebiću, Foča	1	60
<i>Podpeče</i>	-	2	-
<i>Trupušča</i>	-	2	7
<i>Donje Potpeče</i>	-	-	25
<i>Grab</i>	-	-	4
<i>Pirotići</i>	selo Birotići, Foča	-	30
<i>Jošanica</i>	selo Jošanica, Goražde	3	90
<i>Donje Kučine</i>	selo Kučine, Goražde	-	40

<i>Vragolove</i>	selo Vragolovi, Rogatica	-	20
<i>Lug</i>	zaselak Lug, Rudo	1	-
<i>Trušina</i>	selo Trusina, Nevesinje	-	20
<i>Bastači</i>	selo Bastači, Kalinovik	-	25
<i>mahala Radivoja,</i>	-	1	-
<i>mahala Vukića</i>	na području današnje Foče	1	788

GORAŽDE (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Kostenik</i>	naselje Kostenik, Goražde	1
<i>D(l)amoč Potok</i>	selo Glamoč, Goražde	2
<i>Dolna Kopač</i>	naselje Kopači, Goražde	1
<i>Sredna Brda</i>	krije se pod nazivom dan. sela G. i D. Brda, Goražde	2
<i>Sopodnica</i>	selo Sopotnica Donja i Gornja, Goražde	2
<i>pazar Goražde</i>	današnje Goražde	1
<i>mezra Meljine</i>	naselje Meljine, Goražde	1
<i>Gorna Šušnik(ć)</i>	moguće naselje Šovčići, Goražde	1
<i>Gorna Čresnica</i>	selo Trešnjica, Goražde	1
<i>Metilje</i>	naselje Gornje i Donje Osovo, Rogatica	1
<i>Gorna Košara</i>	zaselak Košare sela Sopotnica, Prijepolje	1

GORAŽDE (popis 1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Vinino</i>	zaselak Vinino u Miljevini	2	4
<i>mezra Črešnica</i>	selo Trešnjica, Foča	-	5
<i>Srednja Brda</i>	sela Brda, Ustikolina	-	24
<i>Dolnji Ševšići</i>	selo Donji Ševići, Goražde	1	530
<i>Gornja Košara</i>	-	1	6
<i>Dolnja Brda</i>	-	-	3
<i>Miholje Polje</i>	-	-	30
<i>Popov Dol</i>	-	1	6
<i>Češnjeva</i>	-	-	8
<i>Hatilje</i>	-	1	30
<i>Ozbilje</i>	-	1	7
<i>Lamoč Potok</i>	-	1	3
<i>Griševac</i>	-	-	22
<i>Duga Vas</i>	-	-	10
<i>Riže</i>	-	-	4
<i>Crvice</i>	-	1	5
<i>Ušanovići</i>	-	1	-
<i>Donja Čresnica</i>	selo Trešnjica, Foča	-	10
<i>Donja Košara</i>	moguće selo Košara u Pljevljima	3	-

VINICKA (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
Konj Baba	selo Konjbaba, Goražde	1	48
<i>Ostružnica</i>	-	-	38

PODORNICA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>mezra Odska</i>	naselje Odska u selu Papratno	1

OSANICA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Brod</i>	naselje Brod, Foča	2
Dolna Zebino Šuma	selo Zebina Šuma, okolina Ustikoline	1
<i>Bukovica</i>	selo Bukovica, Ilovača	1
<i>Čavari</i>	-	1
<i>G(k)omijonica</i>	selo Mirvići, Goražde	1
<i>(Mirvić)</i>	selo Bratinje, Goražde	1
<i>Bratinja</i>	naselje Potrokuša, Goražde	2
<i>Potr(o)kuša</i>	selo Morinac, Goražde	1
Morinac	selo Slatina, Goražde	3
Slatina	selo Rešetnica, Goražde	1
Rešetnica	zaselak Pušine u selu Bratiš, Goražde	1
Prušino	selo Mirvići, Goražde	1
Mirviča		

OSANICA (popis 1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Govzi</i>	selo Govzi, Foča	1	200
<i>Bratinje</i>	zaselak Bratinje, Goražde	1	-
<i>Potrkuša</i>	selo Potrkuša, Goražde	2	31
<i>Gornji Bratiš</i>	selo Gornji Bratiš, Foča	2	28
<i>Mravijac</i>	-	1	14
<i>Prvanj</i>	-	2	30
<i>Kremišno</i>	-	-	80
<i>Donja Ljubuša</i>	-	-	5
<i>Strane</i>	-	-	77
<i>Žuželo</i>	selo Žuželo, Goražde	1	2
<i>Zadobra</i>	-	-	60
<i>Gornje Svinjce</i>	-	-	12

SAMOBOR (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Zapotočje</i>	zaselak u selu Mazoče, Foča	1
<i>Vran Potok</i>	naselje Vran Potok, Goražde	1
Gorna Lušca	-	2
<i>Kaoštica</i>	naselje Kaoštica, Goražde	2
<i>Cka</i>	-	1

<i>Bilino</i>	selo Biljin, Goražde	1
<i>Slavopodnica</i>	-	1
<i>Gorna Kopač</i>	mjesto Kopači, predgrađe Goražda	2
<i>Dolna Kopač</i>	mjesto Kopači, predgrađe Goražda	1
<i>Terbosilje</i>	naselje Terbosilje, Rudo	2

SAMOBOR (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Vrbovac</i>	zaselak Vrbovac, Gacko	1	-
<i>Dubrave</i>	selo Dubrava, Kalinovik	-	65
<i>Dolnji Lušca</i>	-	-	40
<i>Kolibka</i>	-	-	60
<i>Janjina</i>	-	-	10
<i>Rastok</i>	-	-	40
<i>Završ</i>	-	-	10
<i>Zlatar</i>	-	1	60
<i>Seličani</i>	-	16	60
<i>Crna</i>	-	1	-
<i>Slobodnica</i>	-	1	2
<i>Ustiprača</i> ²¹⁸	Ustiprača, Goražde	-	24
<i>Icka</i>	-	-	6
<i>Zadotoci</i>	-	-	12
<i>Trbosilje</i>	-	-	35
<i>Završ</i>	-	-	3
<i>Međurječje</i>	selo Međurječje	-	54
<i>Donja Blizna</i>	selo Blizna, Rudo	-	2
<i>Gornja Blizna</i>	selo Blizna, Rudo	-	130
<i>Klužino</i>	selo Gložin, Čajniče	-	6
<i>Prigošte</i>	zaselak Prigošta, Višegrad	-	200
<i>G. i D. Bijoska</i>	-	12	-
<i>Grubat</i>	-	-	15

PRIBUD (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Bilino</i>	-	1	10
<i>Jeka</i>	-	1	10
<i>Popov Do</i>	-	-	24
<i>Zakafe</i>	-	1	-
<i>Donje Bučje</i>	-	-	6

BORAČ (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Zemlagare</i>	selo Zemregesi, Goražde	1
<i>Pilesko</i>	danas naselje u okolini Rogatice	2
<i>Radič</i>	danas naselje u okolini Rogatice	2

²¹⁸ Ponovo upisana 1468/69. godine pod Borač sa 2 hasa vinograda.

<i>Brda</i>	danas naselje u okolini Rogatice	4
<i>Hrvačani</i>	-	1
<i>Gnilik</i>	-	1
<i>Izg(k)uma</i>	zaselak Izgumanje, Rogatica	1
<i>Brodar/Gorna Brod</i>	naselje Brodar, Višegrad	3

VRATAR (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Žip</i>	zaselak Žep, Žepa	3
<i>Tatinica</i>	naselje Tatniča, Žepa	1
<i>Stara Brod (Milindol)</i>	selo Stari Brod, Žepa	1
<i>Pribčil</i>	-	1
<i>Dolna Vrelo</i>	selo Vrela, Višegrad	2

BRODAR (1468/69. god)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Crip</i>	naselje Crijep, Višegrad	2
<i>Ostojno</i>	moгуće naselje Osojnica, Višegrad	3
<i>Lisum</i>	moгуće naselje Lisovo, između Čajniča i Višegrada	1
<i>Gorna Rošca</i>	selo Rohca, Višegrad	1
<i>Dolna Orahovica</i>	naselje Donja Orahovica, Višegrad	3
<i>Veljožavina</i>	-	1
<i>Dolna Gamzenic</i>	moгуće naselje Kaznaci, Višegrad	3
<i>Gorna Gamzenic</i>	moгуće naselje Kaznaci, Višegrad	1
<i>Tuštameđa</i>	naselje Tustameđa, Višegrad	2
<i>Dolna Medved</i>	moгуće selo Međeđa, Višegrad	3
<i>Crna Vrh</i>	naselje Crni Vrh, Višegrad	1
<i>Gorna Orahovica</i>	naselje Gornji Orahovci, Višegrad	1
<i>Dolna Orahovica</i>	selo Orahovica, Višegrad	3
<i>Crnča, Gorna i Dolna</i>	selo Gornja i Donja Crnča, Višegrad	1
<i>Dubočica</i>	selo Dubočica, Višegrad	1
<i>Dolna Rožca</i>	moгуće selo Rohca, Višegrad	1

VIŠEGRAD (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Setihova</i>	naselje Setihovo, Rudo	2
<i>Strumica</i>	naselje Strmica, Rudo	1
<i>Gorna Jelavčić</i>	naselje Jelačići, Višegrad	2
<i>Dolna Uništa</i>	naselje Donja Uništa, Višegrad	1
<i>Babib Do</i>	naselje Babin Do, Višegrad	1
<i>Blaž</i>	naselje Blež, Višegrad	3
<i>Šip</i>	naselje Šip, Višegrad	1
<i>Dubočica</i>	selo Dubočica, Višegrad	1
<i>Velja Lug</i>	danas okolina Višegrada	2
<i>Gorna Vela Lug</i>	danas okolina Višegrada	1
<i>Uzamnica</i>	selo Uzamnica, Višegrad	2
<i>pazar Višegrad</i>	današnji Višegrad	1

<i>Gorna Dugovječ</i>	selo Dugovječ, Višegrad	1
<i>Dolova</i>	selo Dolovi, Višegrad	2
<i>Kažetić</i>	selo Kožetin u mj. području Mrđelići, Ustikolina	1
<i>Gorna Hrtar</i>	naselje Gornji Hrtar, Višegrad	1

HRTAR (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Dolna Žlib</i>	naselje Donji Žlijeb, Višegrad	2
<i>Bladca</i>	naselje Blaca (Žlijeb), Višegrad	1
<i>pazar Hrtar</i>	naselje Hrtar, Višegrad	1
<i>Resnik</i>	selo Resnik, Višegrad	2
<i>Prirog</i>	-	1
<i>Gorna Hrtar</i>	naselje Gornji Hrtar, Višegrad	1

DOBRUN (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Jagodina</i>	naselje Jagodina, Višegrad	1
<i>Dolna Veletova</i>	naseljeolna Veletova, Višegrad	2
<i>pazar Dobrun</i>	naselje Dobrun, Višegrad	2
<i>Karanje</i>	naselje Granje, Višegrad	2
<i>Gorna Bilo</i>	selo Bijela, Višegrad	2
<i>Sikiriči</i>	zaselak Sikiriči u selu Jablanica u okolini Dobruna	1

DUBŠTICA (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Dolnje Grivinje</i>	naselje Donji Grivin, Rudo	1
<i>Zarubovina</i>	selo Zarubovina, Rudo	1
<i>Zlatar</i>	selo Zlatari, Rudo	1
<i>Gorna Hrtar</i>	naselje Gornji Hrtar, Višegrad	1
<i>Vrbovča</i>	danas postoji selo Vrbnica (Foča) i selo Vrbica	1
<i>Vranje</i>	(Višegrad) postoji naselje Vranovina u okolini Foče ali i u ok. Rudog	1

DUBŠTICA (1475-1477. god.)			
		vin.	mošt seljaka
<i>Lokva</i>	selo Lokve, Foča	-	30
<i>Orline</i>	moguće zaselak Orljevine u Žepi	1	30
<i>Vrbovača</i>	-	1	9
<i>Cerani</i>	-	-	5
<i>Gornji Grivin</i>	-	2	-

OSAT (1468/69. god.)		
selo	ubikacija	vin.
<i>Brezovica</i>	selo Brezovice, Srebrenica	2
<i>Klokotovca</i>	-	½

KAVA (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Slatina</i>	selo Slatina, Srebrenica	1	-

MILEŠEVO (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Podgrađe</i>	-	1	-
<i>Karino</i>	-	-	5
<i>Mijoska</i>	-	-	5
<i>Oborce</i>	zaselak Oborci u selu Ivanje, Prijepolje	-	18
<i>Staro</i>	zaselak sela Pranjci	-	24
<i>Gornja Vinicka</i>	-	-	2
<i>Ozumi</i>	moguće Miljevići u Prijepolju	-	7
<i>Čadinje</i>	-	-	5
<i>Lučica</i>	selo Lučice, Prijepolje	-	10
<i>Manastir Mileševo</i>	Mileševo	-	?
<i>Sjedobro</i>	-	-	65
<i>Sopotnica</i>	-	-	36
<i>Zalug</i>	selo Zalug u Pljevlji	1	-
<i>pazar Prijepolje</i>	današnje Prijepolje	-	700

KUKANJ (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>selo Babin Potok</i>	selo Babin Potok, Pljevlja	-	10

POBLAĆ (1475-1477. god.)			
selo	ubikacija	vin.	mošt seljaka
<i>Donji Obri</i>	-	-	3
<i>Severin</i>	-	1	-
<i>Unište (1468/69. g.)</i>	selo Uništa, Pljevlje	1	-

